

RUBICON

Verdun 1916

RÉGI MAGYAR BORVIDÉKEK

70
1946-2016
TORNAI
PINCÉSZET

A világ legjobb
Juhfarkját készítjük.*

Grófi Juhfark 2013
Trophy díj

*International Wine Challenge 2016

BARTA PINCE

Szerencsről Mád felé tartva akaratlanul is elkapja tekintetünket a Király-hegy egyik legimpozánsabb és legmeredekebb részén fekvő Öreg Király-dűlő. Nemcsak kivételes fekvésével, hanem a fokozatosan, kőről kőre kirakott teraszaival is kitűnik a tájból. Ezt a területet már a 13. században is szőlőtermesztésre használták, és innen származott a Tokaji borvidék egyik leg-többre tartott bora, amely a Rákócziakat is rabul ejtette. Azonban, mint minden különlegességért, ezért is meg kell szenvedni: a köves talaj a mere-

dek lejtőn rendkívül nehezen művelhető.

Az itt termő szőlő mindig is különleges minőségű volt, de mivel a mennyiségi bortermelés igényeit nem elégítette ki, a második világháború után a dűlőt elhagyták, és azt fokozatosan beborította az akácerdő. A terület nagy részét a Barta család vásárolta meg 2003-ban, és ekkor kezdődött a dűlő mai napig tartó újratelepítése is. Az idelátogatók szemtanúi lehetnek annak az érdekes kontrasztnak, ahogy a több száz éves kőteraszok között fiatal szőlőtőkék sorakoznak.

MÁD, RÁKÓCZI-ASPREMONT-KÚRIA, RÁKÓCZI U. 83.

www.bartapince.com

ALAPÍTVÁ 1989

RUBICON

TÖRTÉNELMI MAGAZIN

XXVII. ÉVFOLYAM 297. SZÁM
LEKTORÁLT FOLYÓIRAT

Főszerkesztő:

Rácz Árpád

Szerkesztőbizottság:

Bácskai Vera, Bertényi Iván,
Gyarmati György, Mezey Barna,
Ormos Mária, Orosz István

Szerkesztőség:

Csorba László, Hahner Péter,
Hermann Róbert, Magyarics Tamás,
Németh György, Rainer M. János,
Rácz György, Romsics Gergely,
Szakály Sándor, Ujváry Gábor

Olvasószerkesztő:

Potencsik Erika

Képszerkesztő:

Basics Beatrix, Vajda László

Fotó:

Dabasi András, Kardos Judit,
Mudrák Attila

Térkép:

Nagy Béla, Sebők László

Tervezőszerkesztő:

Czeizel Balázs

Kiadja a Rubicon-Ház Kft.

Felelős kiadó: Rácz Árpád

A szerkesztőség címe:

1161 Budapest, Sándor u. 60.

Telefon: 402-1848

Fax: 402-1849

e-mail: rubicon@rubicon.hu

honlap: www.rubicon.hu

Megjelenik évente 12 szám

Nyomtatás: Ipress Center Central Europe Zrt.

2600 Vác, Nádas utca 8.

Felelős vezető: Lakatos Viktor

Terjeszti a Lapker Zrt.

Előfizethető a RUBICON-HÁZ Kft.-nél

(Bankszámlaszám: Budapest Bank Rt.,

10102237-77185300-00000001),

valamint Budapesten a Magyar Posta Zrt.

Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságán

(XIII., Lehel u. 10/A,

levélcím: LHI, Budapest 1900),

illetve kerületi ügyfélszolgálati irodáiban,

vidéken a postahivatalokban.

Külföldön terjeszti a COLOR Interpress Kft.

1039 Budapest, Hatvany Lajos u. 14.

Tel.: +36 1 243 9232

www.colorinterpress.hu

HU ISSN 0865-6347

18

30

44

62

72

TARTALOM 2016/8

A HÓNAP TÉMÁJA: VERDUN, 1916

- 4 **Polmann Ferenc:** Verdun, 1916. A céltalan pusztítás szimbóluma. A csata német szemmel
- 18 **Hahner Péter:** Nem törnek át!
A verduni csata francia szemmel
- 30 **Bödök Gergely:** Fény és árnyék. Mindennapi élet az első világháborús Magyarországon

DOSSZIÉ: RÉGI MAGYAR BORVIDÉKEK

- 44 **Csorba Csaba:** Borok és harcok földje. Tokaj-Hegyalja a 16–17. században
- 52 **Petneki Áron:** A tokaji bor dicsérete
- 53 **Petneki Áron:** A tokaji bor hamisítása
- 54 **Krisch András:** Az Őrvidék borai. Bortermelés a mai Burgenland területén
- 62 **Tarján Balázs:** Budai szőlők és borok
- 50 **Tompa Imre:** A Montenuovo-örökség
- 71 **Tompa Imre:** Volt egyszer egy borvidék. A váci borkultúra eltűnése
- 74 **Csíki Sándor:** A magyar konyha. A paraszti, a polgári és az úri konyha

ONLINE PLUSZ

Györffy Zoltán: Svábok, borok, hiányok.

A magyarországi borkultúra sváb gyökereiről

Majdán János: Az Ipoly-menti borvidék hanyatlása

Töttös Gábor: Szekszárd és a kadarka

Hajdu Edit: Kadarka

Kovács Géza: Arad-Hegyalja

Majdán János: A Szerémségi borvidék

Mohos Mária: Pozsony

Alkonyi László: Tokaj útja a világhír felé

Nagy Kornél: Tokaj-Hegyalja középkora

Petneki Áron: Magyar bor lengyel pohárban

Nagy Kornél: Szőlőhegyek a középkori Tokaj-Hegyalján

Haraszi György: Tokaj-hegyljai zsidó borkereskedők és bortermelők

Nagy Kornél: Örmény kereskedők Tokaj-Hegyalján

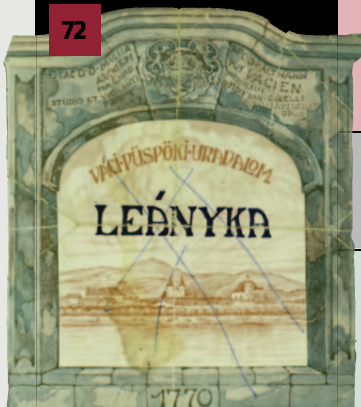
Tompa Imre: Tokaj-Hegyalja rendszerváltás előtt, rendszerváltás után

Fotó: Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnok,
Történelmi Fényképtár · Budapesti Történelmi Múzeum ·
Petőfi Irodalmi Múzeum · Tragor Ignác Múzeum, Vác ·
Déri Múzeum, Debrecen · Photocon

RUBICON A FACEBOOKON

www.facebook.com/rubicon.tortelenmi.magazin

Pollmann Ferenc

Verdun, 1916

A CÉLTALAN PUSZTÍTÁS SZIMBÓLUMA

A csata német szemmel

Összehasonlítva a 20. század két világháborúját, feltűnő, hogy a másodikban több olyan hadműveletet is találunk, amely megváltoztatta a háború menetét, mint például Pearl Harbor, Sztálingrád vagy a normandiai partraszállás, az elsőkben viszont ilyenekről nem tudunk. Fordulatot inkább politikai események – az orosz forradalmak, az USA hadba lépése – idéztek elő. A nagy háború nagy csatái döntő változást nem eredményeztek. A gorlicei áttörés nem döntötte végromlásba a cári birodalmat, miként a Caporettonál elszenvedett vereség sem Olaszországot vagy a Bruszilov-offenzíva az Osztrák–Magyar Monarchiát.

Az első világháború legnagyobb csatája, a verduni csata azonban nem csupán mérete miatt foglal el különleges helyet a nagy háború történetében: megszakításokkal kerekén tíz hónapon át, 1916. február 21-től december 19-ig tartott, és kiemelkedően magas emberáldozattal járt mindkét fél részéről. Különleges helyét elsősorban az indokolja, hogy sokan tartják a legnagyobb anyagcsatának, melynek legfőbb célja az ellenség tartalékainak felmorzsolása, beleértve a csapatokat és a hadianyagot is. Ebben az értelemben válhatott az egész háború értelmetlenségének, a céltalan pusztításnak a szimbólumává.

A nagy háború emlékezetében a hadvezéreknek kitüntetett helyük van. Kétségkívül ők szerepeltek a korabeli médiában is a legtöbbit, a katonai hierarchiában elfoglalt különleges helyzetük következtében pedig mundurba öltöztetett harcosok százerei tartoztak adott esetben a parancsnokságuk alá. Az ő számukra legalább a parancsnokuk neve ismerős volt – még ha többnyire soha nem is kerülhettek vele testközelbe. Akadtak kedvelt hadvezérek (kevesen), és voltak olyanok is (szép számmal), akik igen rossz hírnévre tettek szert. Utóbbiak között a brit Haig, illetve French, a francia Nivelles és a magyar Tersztyánszky főleg arról vált hírhedt, hogy a rájuk bízott csapatoknál igen magas volt a veszteségi arány. Erich von Falkenhayn tábornok, a német vezérkar 1914 és 1916 közötti főnöke tulajdonképpen nem tartozott a nagy „mészárosok” közé – az utókor szemében mégis ő számít a legvisszatetszőbb, legcinikusabb első világháborús hadvezérnek.

Erich von Falkenhayn tábornok

szönheti. A verduni vérszivattyú, a Maas-malom (illetve csontmalom), az ellenség kivéreztetése hallatán az átlagemberek többségének képzeletében horrorisztikus képek jelennek meg, és érthető módon súlyosan elítélik azt az embert, aki ezekkel a fogalmakkal jellemezte azt a stratégiát,

amelyet 1916-ban Franciaországgal, a francia nemzettel, illetve a francia hadsereggel szemben egyedül célravezetőnek tartott.

Az 1916-os verduni csata kétségkívül német kezdeményezésből jött létre. Kitalálója a vilhelmiánus német hadsereg vezérkari főnöke, Erich von Falkenhayn gyalogsági tábornok volt, aki felelősségteljes posztját közel két esztendőn át (1914 szeptemberétől 1916 augusztusáig) töltötte be, és ezalatt számos sikeres hadművelet fűződhett volna a nevéhez, a közvélemény mégis elsősorban a verduni vérszivattyú kapcsán őrzi emlékeztében. Nem véletlenül: az ellenség hadseregének legyőzése és területének elfoglalása helyett az ellenség kivéreztetése nem csupán civil logikával tűnik elborzasztónak, de a katonák legnagyobb része számára is elfogadhatatlannak bizonyult. Mindazonáltal még száz esztendő elteltével sem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy ismerjük Falkenhayn tábornok valódi szándékait Verdunnel kapcsolatban (erről lásd a „karácsonyi memorandumról” szóló keretes írást).

Azt nem tudjuk, hogy a francia haderő teljes kivéreztetése volt-e a német vezérkari főnök célja, vagy csupán egy nagyszabású áttörés előkészítéseként akarta a franciákat tartalékaik teljes felhasználására készíteni, más szóval hogy cél vagy eszköz volt-e a tervezett „vérszivattyú”. Annyi bizonyos, hogy bármennyire cinikus-

VÉRSZIVATTYÚ, CSONTMALOM, KIVÉREZTETÉS

Falkenhayn kétes hírnevét szinte kizárólag az 1916-os verduni csatával kapcsolatban a személyéhez tapadt rendkívül visszatetsző fogalmaknak kö-

nak és visszataszítónak tűnik is Falkenhayn szóhasználat, csupán túlságosan plasztikus fogalmakkal fejezi ki azt a stratégiát, amely korántsem csak az első világháborúra jellemző: az ellenség erőforrásainak részleges vagy teljes elpusztítása révén elérni a győzelmet.

Ugyanakkor különös, hogy amilyen őszinteséggel ír a német tábornok a világháború után publikált visszaemlékezéseiben a Verdunnél megvalósítani kívánt haditervről, annyira titkolta valódi szándékait az események idején nem csupán legfőbb szövetségese, Conrad von Hötzendorf osztrák-magyar vezérkari főnök, de saját alárendeltjei előtt is (beleértve a német trónörökösöt).

KEVESEBB EMBERT VESZÍTENI, MINT AZ ELLENFÉL

Falkenhayn 1920-ban megjelent visszaemlékezései szerint amit Verdun környékén megkísérelt megvalósítani, az dióhéjban a kevesebb embert veszíteni, mint az ellenfél formulában foglalható össze. A német hadvezetés eredendő gondja, hogy létszámát tekintve Vilmos császár hadereje számbelileg alulmaradt potenciális ellenségeivel szemben, már a legendás vezérkari főnököt, Alfred von Schlieffen gróft is nyomasztotta. Mivel az antant erőfölénye a háború elhúzódásával egyre inkább érvényre jutott, érthető volt a központi hatalmak elkeseredett kísérlete a háború gyors megnyerésére 1914-ben. Ennek kudarca után azonban menthetetlenül állóháború alakult ki, előbb a nyugati fronton, majd a többi hadszíntéren is.

Hamarosan bebizonyosodott, hogy a kiépített állásokat védők hatalmas fölényben vannak a támadókkal szemben. Kiderült, hogy a háború előtti kalkulációk a győzelemhez kívánatos kétszeres fölényről sutba dobhatóak. Az első vonalak mögött villámgyorsan kiépültek a második és a harmadik védelmi vonalak, a hagyományos taktika ezek áttörésére egyszerűen csődöt mondott. Falkenhayn arra a meggyőződésre jutott az 1915. évi sikertelen antanttámadások alapján, hogy Németország nem rendelkezik elegendő erővel ahhoz, hogy a front átszakítását kierőszakolja és az elért eredményeket tartósan megőrizze. Az egyedüli vizsgálató ebben a felismerésben az volt, hogy egyelőre az antant sem képes

FALKENHAYN KARÁCSONYI MEMORANDUMA

A német tábornok 1920-ban megjelent világháborús memoárjában adta közre az 1915 karácsonyán II. Vilmos császárnak tartott beszámolójához készült emlékirat szövegét, amelyben az általa Verdunnél alkalmazott stratégia elemeit kifejtette. Az emlékirat valódiságával kapcsolatban azonban kezdettől komoly kételyek merültek fel, mivel a leggondosabb kutatással sem került elő a dokumentum eredetije vagy bármilyen másolata. Ezért alaposnak tűnt a gyanú, hogy a „karácsonyi emlékirat” nem is létezett: azt Falkenhayn csak a háború után írta saját szerepének utólagos magyarázatára (voltaképpen mentegetésére).

Franciaország katonailag és gazdaságilag – az ország északkeleti szénbányáitól való tartós megfosztottsága következtében – az elviselhetőség határáig meggyengült. Az orosz haderő, bár nincs teljesen legyőzve, ám támadóereje annyira megtört, hogy régi erejét megközelítő mértékben sem fog újjáéledni. Szerbia hadseregét megsemmisültnek lehet tekinteni. Olaszország kétségkívül belátta, hogy rabló törekvéseinek megvalósulásával belátható időn belül nem számolhat, ezért valószínűleg boldog lenne, ha e kalandot valamilyen tisztességes módon likvidálhatná. [...]

Annál inkább szükséges, hogy egyidejűleg minden olyan eszközt kíméletlenül felhasználjunk, amely alkalmas rá, hogy Angliát legsajátabb területén károsítsa. Ezek: a bűvárhajó-háború, valamint egy olyan politikai és gazdasági összefogás kialakítása, mely Németországot nem csupán szövetségeseivel, hanem minden, még nem teljes mértékben Angliához láncolt állammal egybefűzi. [...]

A tengeralattjáró-háború ellenben éppolyan harceszköz, mint a többi. A legsebezhetőbb helyén célozza meg az ellenséget, amennyiben megpróbálja elvágni tőle a tengeri utánpótlást. Ha a haditengerészet határozott kijelentése teljesül, és a korlátlan tengeralattjáró-háború következményeként Anglia még 1916-ban engedelmességre kényszerül, akkor még az Egyesült Államok ellenséges magatartásának feltételezése is elviselhető. [...]

Már hangsúlyoztam, hogy Franciaország teljesítményében a még elviselhetőség határig jutott – egyébként csodálatra méltó önfeláldozással. Ha sikerül világosan népe elé tárni, hogy katonailag már semmiben nem reménykedhet, akkor e határt át fogja lépni, Angliának pedig kiütik a kezéből a legjobb kardját. A kétséges és erőinket meghaladó, tö-

meztámadással kikényszerítendő áttörés mint eszköz feleslegessé válik, és valószínűleg még korlátozott erők is elegendőek lesznek a sikerhez. A nyugati front francia szakasza mögött elérhető távolságban léteznek olyan célok, amelyek megtartásáért a francia vezetés utolsó emberének bevetésére is rákényszerül. Ha így tesz, Franciaország erői elvéreznek, mivel kitérnie nem lehet, és mindegy, hogy mi elérjük-e magát a célt, vagy sem. Ha nem teszi és a cél a kezünkre kerül, ennek hatalmas morális hatása lesz Franciaországra. Németországnak nem kell kitennie magát szűk területre korlátozott hadműveleteknek, hogy emiatt minden más fronton aggasztóan védtelen legyen. Bizakodással tekinthet a várható tehermentesítő vállalkozások elé, sőt remélheti, hogy elegendő ereje marad e támadásokat ellentámadásokkal viszonzni. Mert csak tőle függ, offenzíváit gyorsan vagy lassan hajtja végre, átmenetileg megszakítja vagy felerősíti, ahogy éppen céljainak megfelel.

A szóban forgó célok: Belfort és Verdun. A fentiek mindkettőre vonatkoznak, mégis Verdun élvez előnyt. Ott a francia vonalak még mindig alig 20 kilométerre vannak a német vasúthálózattól. Verdun még mindig a legfőbb támpontja minden olyan ellenséges kísérletnek, amely viszonylag csekély erőáfordítással az egész belgiumi és franciaországi német frontot tarthatatlanná akarja tenni. Ennek a veszélynek a kiiktatása mint mellékcél katonailag oly értékes, hogy vele szemben a Belfort megtámadásával mintegy „járulékosan” elérhető politikai siker: Délnyugat-Elzász megtisztítása kevesebbet nyom a latban.

(Erich von Falkenhayn: Die Oberste Heeresleitung 1914–1916 in ihren wichtigsten Entschlüssen. Berlin 1920., 178–184. oldal)

ugyanerre, ám a német vezérkari főnök joggal tartott attól, hogy ez a helyzet hamarosan megváltozhat.

Milyen lehetőségei maradtak Németországnak arra, hogy a háborút megegyezéssel békével befejezze, mielőtt ellenségei potenciális erőfölénye érvényre jutna? Falkenhayn visszaemlékezéseinek tanúsága szerint a tábornok felismerte, hogy a fő ellenség Nagy-Britannia, amelyet azonban nem lehet közvetlenül térdre kényszeríteni: előbb legfőbb szövetségését, Franciaországot kell rávenni a háború feladására. De lehetséges-e ez? – tette fel a kérdést Falkenhayn, amit meg is válaszolt: igen, ha a francia nemzet elveszíti hitét a háború folytatásának racionalitásában. Ehhez a francia veszteségeknek igen magasra kell szökniük, olyan magasra, hogy Franciaország belássa: többé nincs miért harcolnia. Mindez azt jelenti, hogy léteznie kellene egy kritikus veszteségi szintnek, amelynek elérése – függetlenül az ellenséges veszteségekkel való összevetés pozitív vagy negatív egyenlegétől – kikényszeríthetné a francia fegyverletételt.

Ugyanakkor Falkenhayn és munkatársai a kivézettség sikerességét valójában azon mérték le, hogy az ellenség veszteségei magasabbak-e, mint a saját veszteségek. Ezen az alapon nyilvánította a német tábornok visszaemlékezéseiben a franciák kivézettségét

sikeresnek. Valójában persze Falkenhayn nem a reális veszteségi adatokkal rendelkezett: a német veszteségek ugyan alacsonyabbak voltak a franciáknál, de a különbség lényegesen kisebb volt, mint amiről az egykori vezérkari főnök tudott.

MIÉRT ÉPPEN VERDUN?

A Falkenhayn által vizionált cél nem csupán embertelen és cinikus, de eleve elérhetetlen volt. A német tábornok szerint úgy lehetett volna kisebb veszteséget produkálni, mint az ellenség, ha a jól védett pozíciókban lévő német tüzéséget a francia gyalogság egyre elkeseredettebben támadja, miközben egyre súlyosabb veszteségeket szenved. A franciák kétségbeesett támadó kedvének alapja, hogy olyan települést próbálnak mindenáron visszaszerezni, amelyhez a francia nemzetet erős érzelmi szálak kötik, amelynek tartós elvesztése a franciák számára „elviselhetetlen”. Falkenhayn erre a célra a kis lotaringiai határvárost, Verdunt szelme ki.

A Meuse (németül Maas) folyó két partján elterülő, alig 13-14 ezres város kétségkívül gazdag volt történelmi hagyományokban – Nagy Károly unokái 843-ban itt osztották fel egymás között a Frank Birodalmat. Az 1870-ben,

a poroszoktól elszenvedett súlyos vereséget követően a város körül valószínűleg erősített erődrendszer épült ki. Verdun stratégiai jelentősége ugyan önmagában csekély, ám a Meuse völgyéé annál komolyabb: a délről észak felé tartó folyó völgye az egyik legfontosabb bejárat Franciaország belső területei felé (nem véletlenül nevezte Pétain tábornok a Meuse völgyét „sztrádának”). Így az erődökkel körülvett Verdun a francia védelem egyik legfontosabb sarokkövének számított Németország (illetve Belgium) felé.

Kérdés, igaza volt-e Falkenhaynnek, amikor azt feltételezte, hogy a franciák mindenáron meg akarják majd védelmezni a történelmi hagyományokkal rendelkező kisvárost. A franciák kétségkívül szívós ellenállást tanúsítottak a harcok során, ám aligha csupán érzelmi okokból ragaszkodtak a francia föld ezen szegletéhez. Mindenesetre a stratégiai szempontok említésének mellőzése Falkenhayn részéről különösnek mondható, és arra enged következtetni, hogy az 1920-as visszaemlékezéseiben szereplő kifejtése a „Verdun-projektnek” alighanem utólagos konstrukció (amint azt a kutatók egy része feltételezi). Egykori katonái számára úgy tűnik, magától értetődő volt, hogy Verdunt azért kell támadni, mert a körülötte lévő erődrendszerrel együtt stratégiaileg fontos (egyébként pedig előnyösen támad-

ható, mivel a német állások három oldalról majdnem körülveszik), nem pedig azért, hogy a franciákat kivéressé tegyék.

A VERDUNI ERŐDRENDSZER

Amikor az első világháborút megelőző évtizedek hadügyi fejlődését számba vesszük, a sorozatlövő fegyverek feltalálását és tökéletesítését sohasem mulasztjuk el felsorolni. A géppuska kétségkívül alapvetően megváltoztatta a hadviselést, ám a legnagyobb jelentőségű változások alighanem a tüzérség területén mentek végbe. Ez természetesen szorosan összefüggött a vegyészet rohamos fejlődésével, ami az új, hatékony robbanóanyagok rohamos elterjedését eredményezte. A huzagolt csövű, hátultöltő lövegek, amelyeket hamarosan már nem közvetlenül, hanem közvetett (megosztott) módon irányoztak (azaz a tüzér nem látja a célt, és lövegevel az ellenség elől védett pozícióban tüzel), a megnövelt lőtávolság és rombolóerő következtében teljesen megváltoztatták az erődépítést is. A Verdun körül kiépítendő erődrendszer egyes erődjei olyan távolságban létesültek, hogy távol tartásuk az ellenséges tüzérséget.

A tüzérségi eszközök fejlődése azonban töretlennek bizonyult: az új robbanóanyagok, a különféle trinitrátok

– trinitro-fenol (TNP, más néven pikrinsav), valamint a trinitro-toluol (TNT) – többszörösére növelték a velük megtöltött lövedékek hatását. Ennek következtében a hagyományos betonerődök egy csapásra elavultak lettek. Eljött az ideje a régi erődök átépítésének, a betont felváltotta a vasbeton. De ez még nem volt elég. A magas röppályán tüzelő lövegek (a mozsarak) még nagyobb robbanóerejű lövedékei ellen az erődök tetejére páncélkupolát építettek, az erődöt magát pedig igyekeztek a földre süllyeszteni. Beépített lövegeit forgatható és le-fel mozgatható tornyokban helyezték el. Ezáltal gyökeresen megváltozott az új típusú erődök külső megjelenése: távolból alig emelkedtek ki a talajból, erős páncélkupoláik miatt teknősbékára hasonlító felépítményükből pedig a lövegtornyok csak a tüzelés idejére emelkedtek ki.

A nagyobb erődök (amelyek tekintélyes helyőrséggel rendelkeztek) között a tereket kisebb erődítésekkel, előre elkészített, betonozott tüzérségi állásokkal töltötték ki. Az erődöket több méter mély sáncárcok vették körül. A mozgatható tüzérséget általában az erődök mögött, védett helyen állították fel. Úgy tűnt, hogy ezek az új létesítmények (legalábbis a legmodernebbek) mindenfajta ellenséges támadásnak képesek ellenállni: páncélkupolájukat a legnagyobb kaliberű gránátok sem tud-

ják átütni. Ennek ellenére 1915 nyarán a francia hadvezetés bizalma nem csupán a verduni erődrendszer bevezetésében ingott meg, de az efféle erődök jelentőségében is.

Joseph Joffre tábornok, a francia haderő főparancsnoka 1915 augusztusában gyökeres átszervezést hajtott végre. Ennek megfelelően a verduni erődrendszer erődjéből a mozgatható lövegeket leszerelték, a helyőrséget máshová vezényelték, és előkészületek történtek az erődök felrobbantására. Joffre bizalma az erődök jelentőségében a belga erődök 1914-es, illetve a przemysli erődrendszer 1915-ös gyászos szereplése miatt ingott meg. Ráadásul a mobil tüzérségre szüksége volt az 1916 folyamán tervezett nagy antanttámadáshoz. Másfelől a francia főparancsnok valószínűtlennek tartotta, hogy a németek éppen a verduni kiszögellésnél indítanának támadást. Ebben tévedett.

Miután a francia politikai vezetés – amelyet néhány lelkiismeretes tiszt riadóztatott – végül elérte, hogy a verduni erődrendszer a huszonegyedik órában (szinte közvetlenül az 1916. februári német támadás előtt) erősítést kapjon, a katasztrófát sikerült el-

Német katonák a fronton (bal oldalon) és a laktanya kávéházában (lent)

kerülni. Nem tudni azonban, mi lett volna, ha a német támadást nem kell kilenc nappal elhalasztani a rossz időjárás miatt.

FALKENHAYN TERVE

Mivel a Verdun körüli erődrendszer elemei a Meuse folyó mindkét (keleti és nyugati) partja mentén létesültek, logikus lett volna a gondolat, hogy a német támadás a folyó jobb és bal partján egyidejűleg induljon. Falkenhayn azonban másként gondolta. Azzal az indoklással, hogy egy ilyen of-

1910 mintájú 210 mm-es német mozsár

fenzíva túlzottan nagy erőt (mintegy 15 hadosztályt) igényelne, ragaszkodott hozzá, hogy a támadás csak a jobb parton kezdődjön. A kezdeti cél az itteni legszélső erődök leküzdése után a franciák első vonalának elfoglalása volt. A feladatra Falkenhayn a német 5. hadsereget jelölte ki, melynek parancsnoka Vilmos német trónörökös volt, ám a tényleges irányítás a tapasztalt porosz tábornok, Schmidt von Klobeldorf kezében volt. Falkenhayn mindazonáltal magának tartotta fenn a legfontosabb döntések meghozatalát, és ő rendelkezett a tartalékok felett is.

A keleti parti támadásra 3 hadtest (VII. tartalékhadtest, III., XVIII. hadtest) összesen 6 és fél hadosztály állt

Schmidt tábornok rendelkezésére azzal, hogy a későbbiekben a hadiesemények alakulásától függően kaphat még további csapatokat is. A jobb parti támadás távolabbi célja a folyó partjától néhány kilométerre húzódó magaslatok elfoglalása lett volna: ha a németek ide tudják telepíteni nehéz-tüzérségüket, a franciák számára Verdun védhetetlenné válik. (Kérdés, tényleg akarta-e Falkenhayn, hogy ez bekövetkezzék.)

AZ ERŐVISZONYOK

A németek 5. hadseregével a franciák 3. hadserege állt szemben Georges Humbert tábornok parancsnoksága alatt. Ez két hadtest (V. és X.) összesen 6 hadosztályát jelentette. A Verduni Megerősített Körzet parancsnoka Noël de Castelneau tábornok volt, hozzá tartozott a XXX. hadtest és a 72. hadosztály, továbbá tartalékként két további hadosztály. A német gyaloghadosztályok összesen 62 zászlóaljával szemben azonban a szűkebb értelemben vett támadási sávban a franciák mindössze 12 zászlóaljat (4 gyalogezredet és két vadászzászlóaljat) tudtak felsorakoztatni. Erősítések természetesen úton voltak, de nem lehetett tudni, vajon időben érkeznek-e.

A gyalogság nyomasztó főlénye mellett a tüzérségi eszközök tekintetében is a németek javára billent a mérleg. Igaz, a lövegek száma önmagában nem fejezte ki a lényegét: a 830 némettel szemben a Meuse két partján kb. egyenletesen elosztva összesen 600 különféle kaliberű francia tüzérségi eszköz települt. Csakhogy a franciák még mindig az 1897 mintájú, 75 milliméteres gyorstüzelő ágyújuk bővületében éltek. A löveg kategóriájában kétségkívül messze a legjobb tüzérségi eszköz volt. Konstruktorai megoldották a tüzérségi eszközök legnagyobb problémáját: hogyan maradjon a helyén az ágyú elsütés közben, ugyanis a töltényűr hátsó falára a lövéskor felszabaduló gázok erőteljes nyomást gyakorolnak (Newton III. törvénye), ez pedig kimoszdítja a löveget a helyéről. Természetesen a beépített lövegeknél a betonlajzat felfogja ezt az energiát. Nem így a mozgatható eszközöknél. A francia 75-ös esetében a cső a kilövés hatására görgőkön hátramoszdul egy speciális vályúban, ám mozgását dugattyúk csillapítják, teljesen átvéve mozgási energiáját. Ezt követően a cső a

görgőkön visszasiklik eredeti helyére. Ezzel a fegyverrel 8500 méterre lehetett tüzelni percenként kb. 15-ször (tápasztalt személyzettel rövid ideig a percenkénti 30 lövéses tűzgyorsaság is elérhető volt).

A 75-ös azonban számtalan verhetetlen jó tulajdonsága mellett csak viszonylag alacsony emelkedési szögben tudott tüzelni, ez erősen behatárolta alkalmazhatóságát. A francia haderő 1914-ben 4000 darabbal rendelkezett e típusból, viszont szinte alig volt nehéztüzérsége. Verdunnél 1916 elején az erődökbe beépített lövegeken kívül szinte nem is volt egyéb nehéztüzérség. Ez alaposan megnehezítette a védők dolgát.

A TÜZÉRSÉGI ÉS A GYALOGSÁGI TÁMADÁS

Falkenhayn eredetileg 1916. február 12-re tűzte ki a jobb parti támadás kezdetét. A kedvezőtlen időjárás (köd, havazás) miatt azonban többszöri halasztás után végül február 21-én reggel 7 óra után néhány perccel kezdődött a mindent megsemmisítőnek szánt német tűzcsapás. Kilenc órán át okádták a legkülönbébb kaliberű (közöttük 38 centiméteres, 42 centiméteres,

valamint osztrák 30 és feles) lövegek a tüzet a francia állásokra és magára Verdunre, melyet a messze hordó ütegek természetesen elértek, így a városban maradt polgári lakosságot evakuálni kellett.

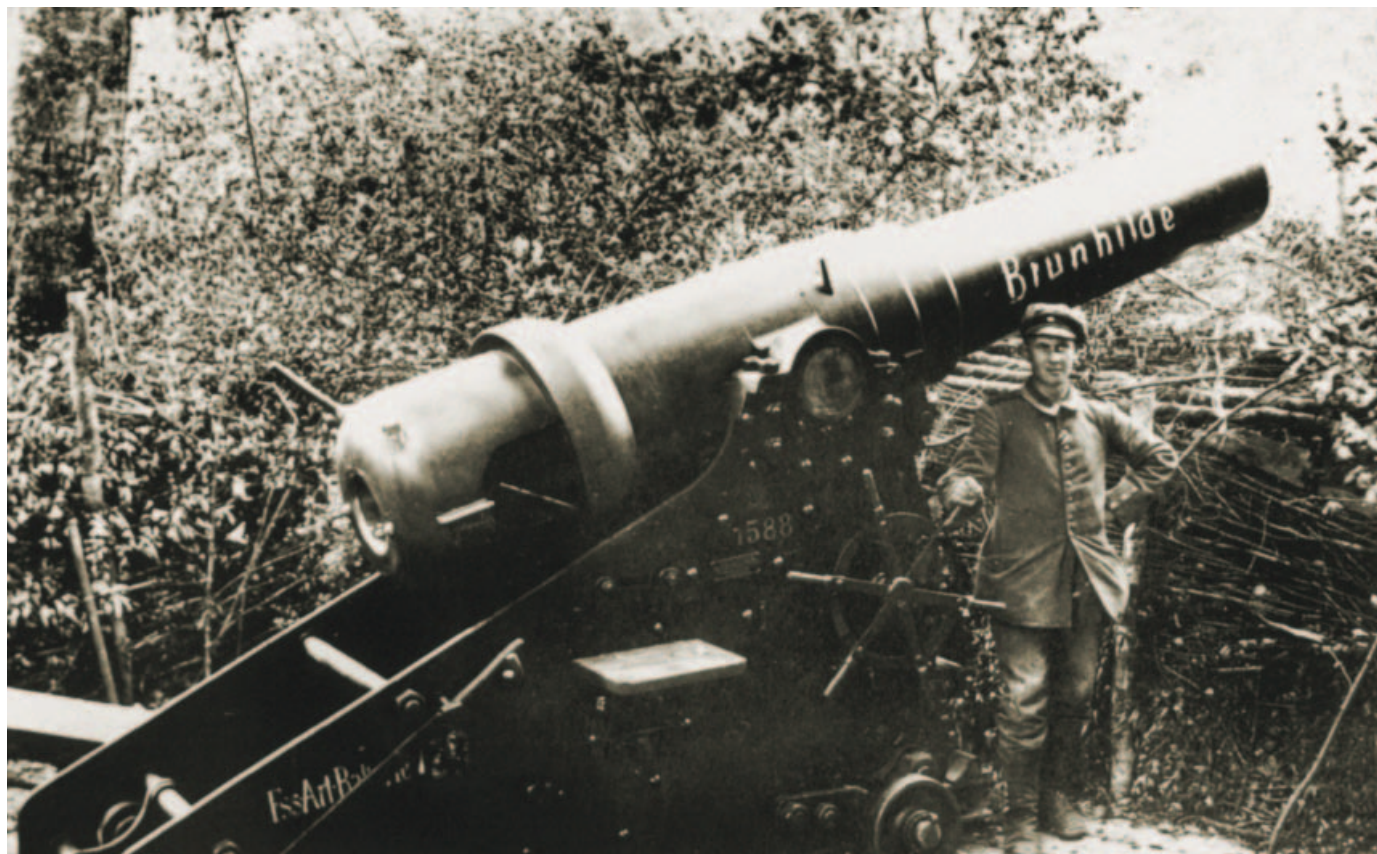
A támadásban részt vevő tüzérségi eszközök számát a források eltérően adják meg 800 és 1200 löveg között. A német tüzérség nem takarékoskodott a lőszerrel: minden lövegnél háromnapi lőszeradagot halmoztak fel, de további ellátmány is rendelkezésre

állt a közelben. A napi adag típustól függően eltérő volt: tábori ágyúknál pl. 300, a szupernehéz – azaz 28 centiméternél nagyobb kaliberű – mozsaraknál 50–100 lőszer. A támadáshoz biztosított lőszerkészletet 213 lőszeres vonat szállította a csapatokhoz.

Érthető, hogy a hatalmas tűzcsapás – egyesek szerint a legnagyobb a

Német tüzérek Verdunnél

150 mm-es német ágyú

Francia katonai
fejfedők

háború addigi menetében – gyakorlatilag megsemmisítette a francia állásokat. Így a délután négykor meginduló gyalogságnak könnyű dolga volt. Ez a támadás azonban egyáltalán nem hasonlított arra, ahogyan addig a gyalogság rohmozott. A németek speciális egységeket – rohamcsapatokat – szerveztek, melyekbe jól képzett utászok mellett lángszórósok és kézigránatokkal felszerelt lövészek voltak beosztva. Ezek az egységek lassan, óvatosan haladtak előre, mintegy beszivárogtak az ellenséges vonalakba. Ha ellenállásra akadtak, azt felszámolták. Parancsuk volt arra, hogy az első vonal elérése és megszállása után próbálják meg felderíteni a második vonal helyét, hogy a másnap délelőtti tüzérségi tűzcsapáshoz információkat tudjanak biztosítani.

Ez tehát nem a sűrű sorokban rohmozó és súlyos veszteségeket elszenvedő gyalogság támadása volt. A német katonák immár nem a mindenbe beleakadó, tüskés sisakot (Pickelhaube)

viselték: az új, 1916 mintájú acélsisakkal voltak ellátva, amely lényegesen jobban védte a fejet. Ennél a támadásnál alkalmazták először nagyobb tömegben a rettegett új fegyvert, a lángszórót is.

Ez a támadás volt a premierje a stratégiai bombázók alkalmazásának is, bár a német légerő fontos feladata maradt a légi felderítés, illetve az ellenséges gépek hasonló tevékenységének zavarása. Kortársak beszámolóí szerint a németeknek a támadás kezdetén sikerült masszív légi fölényt kialakítaniuk a francia légterben.

FORT DOUAUMONT ELFOGLALÁSA

A jobb parti német offenzíva, amely lassan, de feltartóztathatatlanul haladt előre célja, a magaslatos elfoglalása felé, február 25-én nem várt sikert hozott: ezen a napon került a támadók

A csatatér
Verdunnél

kezére a verduni erőrendszer legnagyobb, gyakorlatilag bevehetetlennek hitt erődje: Fort Douaumont. Bár a német propaganda később a német vezérkar „áldozatos és hatékony munkájának” tudta be a dicsőséges haditettet, az valójában egy szász utászörmester, Otto Kunze érdeme volt.

Kunze csoportjával a meginduló gyalogsági támadás előtt haladva a tüzéségi tűz által éppen felszabadított terepen számolta fel a technikai akadályokat (elektromos jelzőberendezéseket, aknákat, szögcsapókat), amikor hirtelen szorult helyzetbe került. Egyfelől saját tüzésége tévedésből újra tűz alá vette a terepet, ahol mozgott, másfelől a szomszédos faluból egy francia géppuska kezdte lőni őt és embereit. Kunze jobb híján előremenekült, és az előtte lévő erőd sáncárkánál próbált fedezéket találni. Mivel az őket elhatározta, hogy megpróbál bejutni az erődbe, ahol nagyobb biztonságot

remélt. Ehhez fel kellett kapaszkodnia a négy és fél méter magasban lévő revolverágyúk lőréséig (ez artistákat megszégyenítő ügyességgel és természetesen emberei segítségével sikerült: az embergúlára felkapaszkodva éppen elérte a lőrést, amelyen keresztül magát az erőd külső alagútjába jutott. Itt egy vasajtó kinyitása után embereit is beengedte az erődbe. Közülük a többség úgy döntött, hogy megmaradnak a pásztázókazamatában, így Kunzét csupán két társa kísérte el az erőd belsejébe vezető kockázatos úton. Az őrmesternek sikerült eljutnia a közben folyamatosan tüzelő egyik löveg tornya alá, majd a csapóajtón keresztül magához a löveghez is, ahol a megdöbbent franciák megadták magukat a váratlanul felbukkanó német katonáknak.

A dicsőséges haditettért a babérokat végül mégsem Kunze aratta le: időközben másoknak is sikerült bejutniuk az erődbe, és bár egyik felettese megígérte a vállalkozó kedvű őrmesternek,

Német katonai fejfedők

hogy nem fog róla megfélekedni a ki-
tüntetésre történő felterjesztéseknél,
tisztesként nem előzhette meg a tisz-
teket. A harmincas években azután
részletes visszaemlékezéseit benyúj-
totta a német hadilevéltárba, és kísér-
letet tett arra is, hogy az erőd elfogla-
lásának elsőségét visszakövetelje ma-
gának. Ez csak részben sikerült, ám
kárpótlásul – mivel akkor már a rend-
őrségnél dolgozott – felügyelővé lép-
tették elő.

Fort Douaumont elfoglalása szere-
pet játszott abban is, hogy Falkenhayn,
aki a minden oldalról érkező sürgeté-
sek hatására már hajlott arra, hogy a
Meuse bal partján is megindítsa a tá-
madást, elejét véve a csapatait oldalazó
francia tüzérségi tűznek, most újra
megváltoztatta elhatározását, mond-
ván: ezek után a jobb parton gyors győ-
zelem várható, további erősítésekre
nincs szükség. Úgy tűnt, igaza van: a
franciák elhatározták a teljes jobb part
kiürítését. Ám az erre vonatkozó pa-
rancsot sohasem hajtották végre. Úgy
látszik, a francia hadvezetés végre meg-

értette, mivel is áll szem-
ben. Douaumont erőd-
jének elvesztése után
Joffre fontos lépésre
szánta el magát: kine-
vezte Philippe Pétain tá-

bornokot, a 2. hadsereg addigi parancs-
nokát a Központi Hadseregcsoport
élére, és megbízta Verdun védelmével.

FALKENHAYN ENGEDNI KÉNYSZERÜL

Bármennyire is makacsul ragaszkodott
felfogásához a német vezérkari főnök,
hogy elegendő a jobb parti támadás a
franciák megtörésére, kénytelen volt
belátni, hogy változtatnia kell. A táma-
dás február végén elakadt, és most a
németek kerültek kellemetlen hely-
zetbe: az elért vonalakat tartani nem
lehetett, vagy a visszavonulás (ez nem
jött szóba), vagy az előrenyomulás ki-
kényszerítése volt az alternatíva. Ez
utóbbi pedig nagyobb erőrafordítást
igényelt. Falkenhayn hiába őrizgette
tartalékait, egyre csak várva a készü-
lő antant-ellenoffenzívát, kénytelen
volt megtámogatni a támadó csopor-
tosítást. A német 5. hadsereg a táma-
dás kezdete óta mintegy 25 ezer em-
bert veszített, és ez egyáltalán nem fe-
lelt meg a várakozásoknak.

Március 6-án végre megindult a bal
parti offenzíva is az argonne-i erdőben.
A hadijelentésekben megjelent a Halott
Ember magaslat és a 304-es magaslat:
mindkettő a leg súlyosabb harcok miatt

vált hírhedtté. 7-én újraindult a táma-
dás a jobb parton is. Ám hiába: a német
veszteségek egyre emelkedtek, a fran-
ciák ellenállása pedig a folyamatosan
beérkező erősítéseknek köszönhetően
egyre szilárdabbá vált. Pétain nem vé-
letlenül kapta a „Verdun oroszlánja”
nevet: energikus szervezőmunkával és
töretlen elszántsággal irányította a vé-
delmet. Szállóigévé vált mondását gyak-
ran idézték: „Nem törnek át!”

Pétain nevéhez fűződik az ostrom-
lott Verdun ellátását biztosító „szent
út” (Voie sacrée), a várost Bar le Duc-
kel összekötő egyetlen utánpótlási
vonal fenntartása és működtetése is.

FRANCIA ELLENTÁMADÁS

Pétain sikeres védekező hadviselése
nem nyerte el Joffre tetszését. A két
tábornok között megromlott a kapcso-
lat. Joffre szeme előtt ellentámadások
képe lebegett, mindenekelőtt Douau-
mont erődjét akarta a németektől visz-
szavenni. Ez majdnem sikerült erőfe-
szítés nélkül is: május 8-án robbanás
történt az erődben, amikor német ka-
tonák kézigránáttal melegítették az
ételüket. Közel hétszáz volt a halottak,
1800 a sebesültek száma. Május 17-én
a franciák módszeresen löni kezdték

Fort Vaux ellen-
ségi tüzérségi
támadás közben

az erődöt, s 22-én rohamot indítottak, amelyet azonban a németek nehéz küzdelemben visszavertek, majd ellentámadással vették el a franciák kedvét a további próbálkozástól. Volt olyan ezredük (a 74.), amely emberei 72%-át elveszítette. De az 5. hadosztály vesztesége is 50% felett volt. Felváltásukra érkezett a 36. divízió, ám az ő támadásuk is véres vereségbe torkollott.

Június 7-én újabb fájó kudarc érte a franciákat: megadta magát Fort Vaux is. A védők akkor már három teljes napja egyetlen csepp víz nélkül védekeztek, miközben elmondhatatlan kínokat álltak ki. Végül Raynal parancsnok a megadás mellett döntött. Vaux erődje ugyan messze nem volt olyan jelentős, mint Fort Douaumont, elvesztése mégis érzékenyen érintette a franciákat, mivel ezek után a németeknek már csupán egyetlen védelmi vonalat kellett leküzdeniük, hogy céljukat elérve nehézütegeiket a magaslatosra telepítsék. Ez azonban soha nem sikerült.

Júniusban a keleti fronton megkezdődött a Bruszilov-offenzíva, amelyet a németek csak jó néhány hadosztály

átcsoportosításával tudtak elhárítani. Július 1-jén pedig a Somme-nál megindult az antant régóta tervezett offenzívája, amely a Verdunnél harcoló német tüzérség egy részének elszállítását eredményezte. Ennek is tudható be, hogy a bajor testőrgárda ezzel egy időben sikertelenül támadta Fort Souville-t. A nyár vége pedig magával hozta Falkenhayn tábornok bukását: menesztését az augusztus 27-i román hadba lépésnek és azzal egyidejűleg indított támadásnak köszönhetette. Falkenhayn utóda régi ellenlábasa, Hindenburg tábornagy lett, aki szeptember 2-án elrendelte a verduni csata beszüntetését. Ez logikus lépés volt, ám a franciák másként gondolták...

FORT DOUAUMONT VISSZAFoglalása

Joffre tábornok mindeddig kevés sikert tudott felmutatni, ezért szándékában állt kihasználni a német oldalon tapasztalható kimerültséget. Fort Douaumont erődjének visszafoglalása kellő-

képpen jelentős haditettnek ígérkezett. Időközben a korábbi jelentős német tüzérségi főlény elolvadt: a német ütegek egy része a Somme-nál maradt, a franciák ellenben nagymértékben fokozták a fegyvergyártást, így októberre már ők kerültek főlénybe. Ráadásul a franciák alaposan eltanulták a németektől a tüzérség és a légierő eredményes együttműködését. Október 22-én sikerült a légtér ellenőrzését is elragadni a németektől, akik így nem tudták ütegeiket kellően irányítani. Nem úgy a franciák: 24-én délig, a roham kezdetéig nem kevesebb, mint 72 német üteget sikerült elhallgattatniuk a francia nehézütegek formálisan szétlőtték. Délután négykor a német parancsnok elrendelte a kiűrítést.

Az ősz hátralévő részében a franciák további kisebb támadásokat kezdeményeztek, hogy fenntartsák a nyomást az ellenséges vonalakon. December 15-én még sor került az év utolsó

Fort Vaux. A légi felvételen jól látszik a tüzérségi támadás pusztító hatása

ÜTKÖZET, CSATA, HADJÁRAT

Rigorózus hadtörténészek gyakran füstölögnek amiatt, hogy hadtörténeti témájú cikkek, sőt tanulmányok szerzői is pontatlanul használják a szaknyelvet, amikor – *horribile dictu!* – egymás szinonimájaként, váltogatva alkalmazzák az ütközet és a csata fogalmát. Tény, hogy a köznyelvben e két fogalom valóban többé-kevésbé azonos értelemben használatos, bár a helyzet nem teljesen egyértelmű. Míg a *Magyar nyelv értelmező szótára* „csata” szócikkének megfogalmazása („*két ellenséges seregnek olyan összecsapása, amelynek a háború menetére jelentős hatása van; nagyobb ütközet*”) két fontos különbséget is tartalmaz: a csata jelentősége mellett mérete is nagyobb, mint az ütközeté, addig ugyanezen szótár „ütközet” szócikke gyakorlatilag egyenlőségjelet tesz a két fogalom közé („*ált. rövidebb időtartalmú fegyveres összecsapás, csata két ellenséges sereg között*”).

Mindenesetre a köznyelv nagyon jól elboldogul ezzel a kis konfúzióval, ám a hadtörténetírás szaknyelve nagyobb egyértelműséget feltételez (amint ez minden szaknyelv esetében joggal elvárható). Márpedig a katonai szaknyelv határozott különb-

séget tesz csata és ütközet között: az előbbi fogalommal a fontos stratégiai célokért folytatott, nagy seregestek (leggyakrabban mindkét oldalon egy vagy több hadsereg) részvételével, hosszabb ideig zajló hadműveleteket jelöli, amelyek ennél fogva nagyságrendileg különböznek az ütközetektől. A csata folyamán számos ütközetre kerül sor, a két fogalom közötti egyértelmű hierarchiának megfelelően.

A hadtörténeti szaknyelv ezenkívül bizonyos időszakokra vonatkozóan előszeretettel alkalmaz egy, a csatánál is magasabb pozíciójú fogalmat: a hadjáratot. Ennek megfelelően egy hadjárat során több csatára, azokon belül (vagy azoktól függetlenül) több ütközetre kerülhet sor. Ez a kategorizálás azonban csak látszólag egyértelmű, mivel sok esetben nem lehet pontosan megállapítani a helyesen alkalmazandó fogalmat. Ezért a hadtörténész jobban teszi, ha a fentebb említett füstölögésen túl nem próbál meg keresztes hadjáratot kezdeni a pontatlan fogalomhasználat bűnébe eső szerzők ellen. Annál is inkább, mivel efféle pontatlanságokat az események egykori résztvevői is gyakran követték el...

nagyobb akciójára: ekkor gyakorlatilag visszafoglalták valamennyi, a februári offenzíva óta német kézen lévő területet. Joffre-ből tábornagy lett, de át kellett adnia főparancsnoki pozícióját Nivelle tábornoknak.

A verduni csata összesített veszteségi mérlegére vonatkozóan számos eltérő adatot ismerünk. Manapság valószínűleg már lehetetlen pontos számadatokat megállapítani. Mérvadó becslések szerint a két fél összesen 714 ezer embert veszített (halottakban, sebesültekben és eltűntekben), ebből 377 ezer volt a francia és 337 ezer a német katona.

HÁNY VERDUNI CSATA VOLT?

Az első világháború történetét tanulmányozó olvasó számára nem ismeretlen, hogy egy adott frontszakaszon a szemben álló hadseregek többször is egymásnak gyürköztek, s a kialakuló csatákat az egyértelműség érdekében sorszámokkal látta el a történetírás. A belgiumi Ypres (Ypern) város körüli harcok 1914 őszétől a világháború végéig szinte szakadatlanul folytak, és a hadtörténészek nem kevesebb, mint öt ypres-i csatát különböztetnek meg, ám közülük többnyire csupán kettőt (esetleg hármat) emlegetnek sorszámokkal. Az olaszországi hadszíntéren, az Isonzó folyónál 1915 júniusa és 1917 októbere között pedig kereken egy

tucat csata zajlott osztrák–magyar, illetve olasz csapatok között.

Verdunnel kapcsolatban hasonló a helyzet, mint Ypern esetében, ennek ellenére a köztudatba mindössze egyetlen verduni csata került be: az, amely 1916 februárjától az esztendő utolsó hónapjáig tartott. Pedig, mint azt John Mosier amerikai hadtörténész összeszámolta, voltaképpen helyesebb lenne kilenc csatáról beszélnünk, hiszen a város és a környező erődrendszer ennyi nagyszabású hadműveletnek volt a helyszíne.

Mosier kronológiájában az első (1914. szeptember 6–12.) és a második (1914. szeptember 23.–október 4.) csatában két német hadsereg kísérelte meg Verdun átkarolását, sikertelenül. A harmadik (1915. január–április) során a franciák a Meuse jobb partján hajtottak végre ellentámadást, a negyedik (1915 tavaszán) alatt pedig a hadműveleteket kiterjesztették a bal partra is. Ezután következett a tulajdonképpeni verduni csata első része (1916. február–július) Falkenhayn támadásával a Meuse mindkét partján, amely Mosier számításai szerint valószínűleg az ötödik, míg a franciák 1916 őszi ellentámadása (a tulajdonképpeni verduni csata második fele) már a hatodik a sorban. Az 1917. őszi újabb nagy bal parti francia támadást a hetedik, végül pedig az 1918. augusztusi és szeptemberi közös francia–amerikai offenzívákat a nyolcadik, illetve kilencedik sorszám illetné meg.

Bármennyire is indokolt lenne hadtörténeti szempontból az amerikai szakember megoldása, a verduni csata fogalma alighanem végérvényesen hozzátapadt az 1916. évi hadműveletekhez.

A VERDUN-MÍTOSZ ÉS A NÉMETEK

Bár egy nemzet kollektív emlékezete sokkal szívesebben őrzi meg győztes csatákat, sikeres hadjáratok emlékét, azért a vereséggel vagy legalább döntetlennel zárult összecsapások is gyakran megtalálják a helyüket az emlékezésre méltónak ítélt hadi események között. A németek számára a verduni csata emléke köré formálódott mítosz az eltelt száz esztendő alatt annak ellenére élő maradt, hogy lefolyása és végkimenetele miatt aligha sorolható egyértelműen a győzelmek közé.

Ennek a mítosznak a kortárs német történész, Matti Münch elemzése szerint öt lényeges eleme különíthető el:

- 1 a csata különleges volta (összehasonlítva a világháború más csatáival: a legnagyobb, leghosszabb, legvéresebb stb.);
- 2 a csata mint a frontkatonák különösen súlyos fizikai és lelki próbatétele, ezzel kapcsolatban az új típusú (német) katona megszületése;
- 3 a csatában tanúsított hősiesség magatartás követendő példaként állítása a későbbi (katona)generációk elé;

4 a csata német győzelemmé történő átstilizálása (mondván: a német támadás hatalmas francia erőket kötött le és valójában stabilizálta a frontot, ráadásul súlyos veszteségeket okozott az ellenségnek);

5 a csata kimenetelének pesszimista értékelése (vereség) és annak összefüggésbe állítása a csődöt mondott katonai vezetéssel (Falkenhayn).

A felsorolt elemek az elmúlt száz esztendő során különféle kombinációkban és hangsúllyal szerepeltek (illetve adott esetben hiányoztak) a mítosz éppen aktuális megjelenési formájában. Münch szerint azonban az első világháború folyamán az 1916. nyári somme-i csata történései és tapasztalatai a Verdun-mítosz kialakulása ellen hatottak, hiszen a Somme-nál legalább annyira véres (valójában a veszteségeket tekintve még véresebb) küzdelem folyt, mint Verdun körül. Mítoszteremtés szempontjából tehát legalábbis a két gigászi csata egyenlő esélyekkel indult, ám a weimari köztársaság idején a propaganda Verdunt alkalmasabbnak ítélte: mind földrajzilag, mind történelmileg jobban köthető konkrét területhez, illetve múltbeli eseményekhez, mint a Somme vidéke.

A húszas évek második felében alakult ki a világháborús anyagcsata csontmalmában őrlődő és mégis helytálló hős német katona alakja. Aligha véletlen, hogy Hitler a *Mein Kampf*-ban szívesen használta ezt a katonaképet mint a világháború lövészárkaiban megszülető új Németország szimbólumát. Ugyanebben az időben kapott jelentős hangsúlyt a Münch által felsorolt mítoszelemek közül a verduni harcos mint követendő példakép. A frontkatonák előtérbe állításával egyidejűleg a jól-rosszul teljesítő hadvezérek alakja háttérbe szorult.

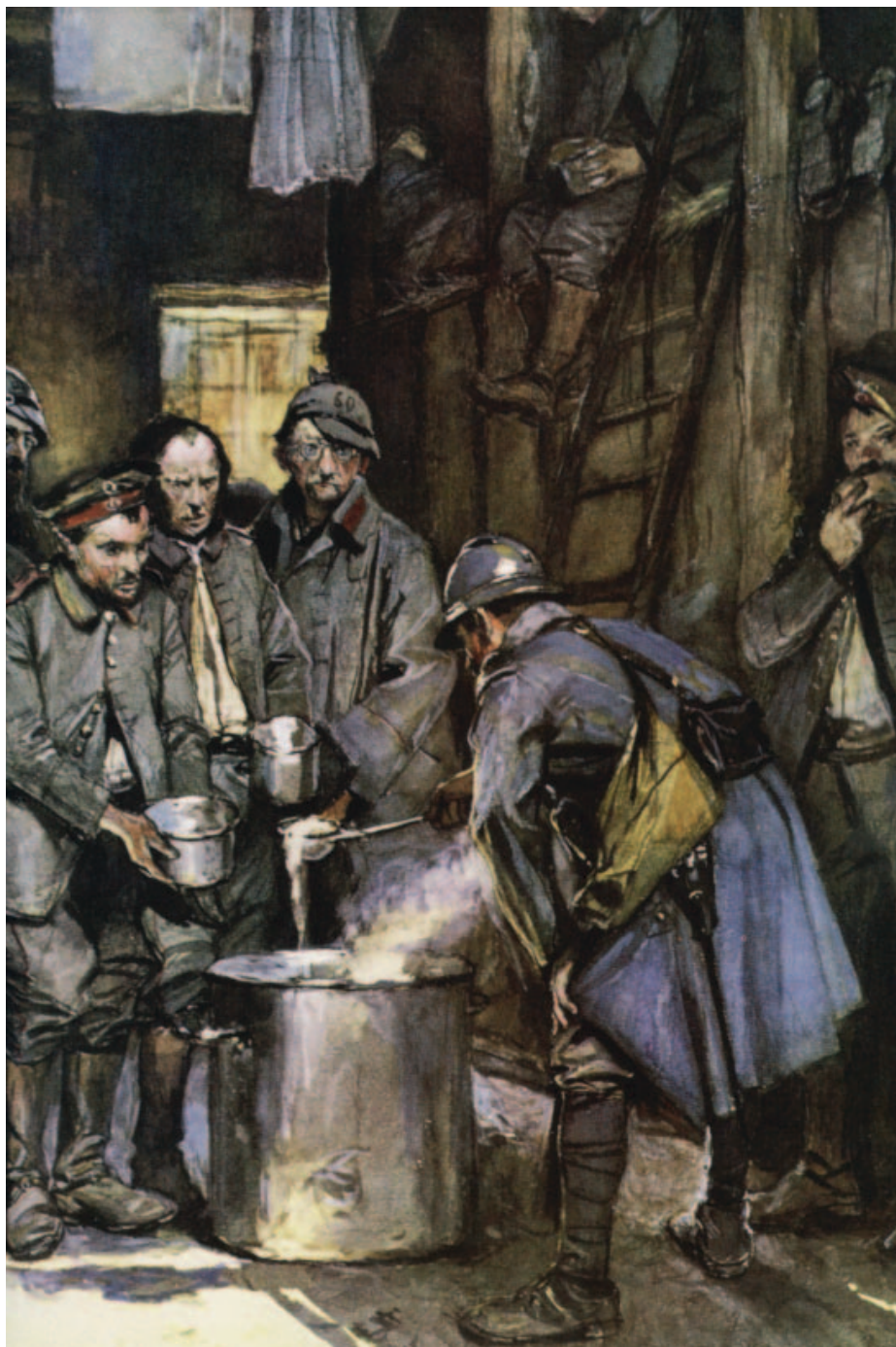
Hitler hatalomra jutása után a Verdun-mítosz természetesen nemzetiszocialista színezetet kapott: Verdun hőseinek igazi örökösei és utódai a német nemzetiszocialisták; az egykor maga is frontkatonáé Hitler ennek az örökségnek a megőrzője és egyben továbbadója. Újabb lendületet kapott a mítosz megerősítése a második világháború alatt, 1940-ben, amikor Verdun német kézre került. A propagandaszónokok természetesen nem mulasztották el az alkalmat, hogy összefüggésbe állítsák 1916-ot az aktuális eseményekkel, mondván: Verdun gránáttölcserei-

ben született az a nemzetiszocialista szellem, amely most egész Németországot áthatja. A szónokok az 1940-es nyugati hadjáratot az első világháború végleges befejezéseként ünnepelték.

A második világháborút követően Németországban természetesen hosszú ideig kevés szó esett Verdunról. Csak a hetvenes évektől lehet beszélni egyfajta Verdun-reneszánsról. Főleg az eredeti mítosz két állandó eleme kap azóta is nagyobb hangsúlyt: a csata egyediségének kérdése, valamint az ott harcolók magatartásának követendő, példaértékű volta.

Míg az előbbi főként a szaktudomány érdeklődését élvezte azóta is töretlenül, az utóbbi szélesebb, esetenként akár politikai következtetések levonását is lehetővé teszi.

Verdun mára – mint az értelmetlen és öncélú háború mementója – az egykori küzdő felek, Franciaország és Németország történelmi szembenállását örök időkre megszüntnek nyilvánító közös akarat szimbolikus kifejezőjévé változott. Kohl és Mitterrand 1984-es történelmi találkozója nem véletlenül éppen itt, az egykori csatamezőn zártul kézfogással. ♦

Német hadifoglyok

HAHNER PÉTER

NEM TÖRNEK ÁT!

A verduni csata francia szemmel

Lehet-e verduni csatáról beszélni? A 20. század előtt a leghíresebb csatáknak pontos céljuk volt, s a legtöbb egyetlen nap alatt véget is ért. Az első világháború azonban a csatákról alkotott fogalmainkat is megváltoztatta. A „verduni csata”

néven emlegetett hadművelet-sorozat 1916. február 21-től december 18-ig tartott. Ezután csatának neveztek heteken vagy hónapokon át zajló összecsapásokat is, amelyek eredeti céljai módosulhattak vagy teljesen meg is változhattak.

Verdun neve már az első világháború előtt is dicsőséges emléket idézett fel a franciák számára. A legendák szerint Nagy Károly császár itt választotta szimbólumának a kétfejű sast. Ha ez nem is igazolható, annyi biztos, hogy 843-ban itt osztották három részre a császár birodalmát. E verduni szerződést nevezik az első európai békeszerződésnek és némi túlzással Franciaország születési bizonyítványának. A Habsburg–Valois-háborúk utolsó felvonásában a Lotaringiában hódító II. Henrik francia király Metz-vel és Toullal együtt Verdun püspökségét is elfoglalta, az 1559-es cateaucambresis-i békeszerződés pedig kimondta, hogy Calais-val együtt a három püspökség is francia kézben marad.

FRANCIAORSZÁG SZÍVE?

A németek mind a nagy francia forradalom (1792), mind a francia–porosz háború idején (1870) elfoglalták Verdun, majd ez volt az utolsó francia város, amelyet a békekötés után kiürít-

tettek (1873). II. Vilmos császár azonban mégiscsak túlzott küssé, amikor 1914. február 14-i kiáltványában Franciaország szívének nevezte Verdun. A 20. század elején a város már csak egyszerű alprefektusi és püspöki székhely volt, egy kisebb helyőrséggel.

A francia legendagyártóknak kapóra jött, hogy a háború után a német Erich von Falkenhayn tábornok sajátos módon próbálta meggyőzni honfitársait arról, hogy volt értelme a verduni áldozatoknak. Megalkotta a „karácsonyi memorandum” mítoszáét, azt állítva, hogy 1915 decemberének végén vezérkari főnökként e szavakkal tárta II. Vilmos császár elé a verduni offenzíva céljait: „*Mély sebet kell nyitni Franciaország testén, s folyamatosan nyitva tartani, oly módon, hogy a elvesztéséget hosszú távon halál kövessék.*” Vagyis nem valamely csekélyebb jelentőségű, korlátozott cél érdekében áldozott fel annyi emberéletet, hanem Franciaország elpusztításáért!

Csak hogy e híres memorandum nyomait hiába keressük a korabeli dokumentumokban vagy Falkenhayn eredeti naplójában. A német tábornok

nem elpusztítani akarta Franciaországot, hanem mindössze egy gyors vereséget rá mérve különbékére kényszeríteni, hogy a nyugati fronton ezután Nagy-Britanniára háruljon a háború minden terhe. Verdun pedig azért választotta ki célpontnak, mert távol volt a brit hadseregektől, s a franciák nem remélhettek tőlük segítséget. Ráadásul egyáltalán nem gondolták, hogy itt offenzíva indulna, s a várost környékező harminc-egynéhány kisebb-nagyobb erődből kivonták a fegyverzet és a személyi állomány nagy részét.

Az áldozatok sokasodásával azonban a franciák ugyanúgy felnagyították az összecsapások tétjét, mint a németek. A Verdun mögötti területen sokkal könnyebben védekezhetek volna, mint a várostól északra fekvő vidéken, s pusztán katonai szempontból a legegyszerűbb megoldás az lett volna, ha átengedik a Meuse jobb partját, és a bal parton szervezik meg a védelmet. A francia hadvezetés azonban nem ismerhette el, hogy egyáltalán nem volt szükségszerű annyi emberélet feláldozása. Ezért már a harcok kezdetén beindult a propagandagépe-

Francia gyalogosok (balra)
Csatajelenet (fent)

zet, amely azt hangoztatta, hogy a katonák kiemelkedő fontosságú, óriási ügyért haltak meg, és a főtisztek később is ehhez tartották magukat.

Philippe Pétain tábornok 1929-ben megjelent könyvében már az állította, hogy a német vezetés a Párizs felé vezető utat akarta megnyitni Verdunnél: „*Verdun kiválasztva Falkenhayn – elmentében állításával – valójában egy nagy csapást készített elő, egy új Sedant, hogy hatalmas rést nyisson, és a két csonkra vágott francia hadsereg előtt egy ilyen siker kiaknázása a győzelem legszebb perspektíváját biztosította volna a császári seregeknek.*” 1916-ban azonban a francia hadveze-

tés még egyáltalán nem így ítélte meg a helyzetet, az erőket a Somme-nál júliusra tervezett támadásra akarták koncentrálni, s ezért reagáltak kissé megkéskve a német támadásra.

AZ ÍTÉLET HADMŰVELET

Falkenhayn 1916 elején tíz hadosztály vont össze Verduntól északra. Február 21-én reggel negyed és fél nyolc között egy 12,9 km széles arcvonalon, a Meuse jobb partján a francia védelemre gránátzapor zúdult. Az úgynevezett „Itélet hadművelet” kezdetén egymillió li vedéket lőttek ki egy 30 km hosszú é 5 km széles területre. Egyes becslése szerint minden öt másodpercben meghalt egy francia katona.

A németek azt az elvet követték, hogy a tüzérségnek kell „meghódít-

nia” egy területet, s ha elég jól látja el feladatát, a gyalogságnak már csak a „megszállás” teendői maradnak. Délután Vilmos koronaherceg, a német trónörökös megindította kézigránátokkal, géppuskával és lángszórókkal felszerelt rohamcsapatait. A franciák feladták Haumont-t és a caures-i erdőt, és négy nap alatt hat-nyolc kilométert hátráltak. Február 24-én már csak Vaux és Douaumont erődjét védelmezték, s a németek mindössze tíz kilométerre voltak Verduntól. Másnap egy német őrmester behatolt Douaumont-ba, s mivel csak ötvenhét, többségében idős, „territoriális” szolgálatot végző katonát talált ott, rábeszélte őket a kapitulációra.

Ekkor, a csata első napjaiban bizonyult döntőnek a francia gyalogság bátorsága, kötelességtudata és önfeláldozása. Amikor úgy tűnt, hogy minden összeomlik körülöttük, s megszűnik a kapcsolatuk a parancsnoksággal, nem menekültek el, hanem reménytelen helyzetben is felvették a harcot.

A francia társadalom fantáziáját megragadták az első napok hőstettei. A caures-i erdőt Émile Driant ezredes,

egykori író és képviselő mindössze 1200-1300 emberrel védte az óriási túlerővel szemben. Katonáinak felét elveszítette, de csak akkor vonult vissza, amikor már bekerítés fenyegette őket. Az ezredes elesett, a németek temették el, s megírták a feleségének, hogy tisztelettel bántak a holttestével. Párizsban pedig Maurice Barrés író már is elkezdte felépíteni a legendáját: „*Vérben került el a lotaringiai földön [...] mégis lélegzik, cselekszik, terem, élő példakép ő!*”

A közvélemény nem szívesen vett tudomást arról, hogy a katonák Verdunnél is megadták magukat, amikor reménytelen helyzetbe kerültek, inkább a hősi halott szerepében kívánta látni őket. Az újságok azt hangoztatták, hogy a védekezők a klasszikus hagyományokat követik, s „*inkább helyben megöletik magukat, mintsem hátrálganak*”. A huszonhat éves Charles de Gaulle kapitány százada öt német támadást vert vissza Douaumont-tól északnyugatra, a kapitány combját szurony sebesítette meg, s miután bekerítették őket, március 2-án megadták magukat. A sajtó azonban azt közölte

a később oly híressé vált katonatisztról, hogy hősi halált halt.

A francia főparancsnokság február 26-án a 2. francia hadsereg parancsnokára, Pétain tábornokra bízta Verdun védelmét. Pétain két fontos döntést hozott. Az egyik az volt, hogy összehangolta és racionalizálta a tüzérség működését. Hiába árasztották el a németek lövedékekkel a terepet, annyi francia katona mindig maradt a fedezékekben, hogy az előrenyomulókat tüzeléssel megállítsa. A másik döntésével biztosította az utánpótlást e katonák számára: a Verdun mögötti, Bar-le-Ducbe vezető útvonalat rendszeresen javíttatta, bármennyi bomba is hullott rá.

Tizenkétezer kocsi szállította folyamatosan ezen az útvonalon a lőszert és a katonákat. Átlagosan tizenöt másodpercenként ment végig az úton

Francia fegyverjavító műhely (jobbra)
A köznyelvben pépére néven emlegetett
őreg francia baka. A szó egyszerre
jelentett nagyapót és vén csatalovát
(lent)

Charles de Tricornot de Rose,
a francia pilóták parancsnoka

egy kocsi, s ha valamelyik elromlott, csak lelőttek róla, hogy ne akadályozza a többi. A Verdun a hátsózággal összekötő „fő ütőer” vagy „köldökzsinór” is legendává vált. Maurice Barrès az ókori római Via Sacra mintájára „Szent útnak” keresztelte el, s e néven került be a történelembe. A város természetesen alaposan megszenvedte az ostromot, lakói közül sokan elköltöztek, de az útnak köszönhetően Verdun kereskedelme semmit sem csökkent.

Falkenhayn és a német trónörökös új tervet dolgozott ki február végén: úgy döntöttek, hogy a front nyugati részén, a Meuse bal partján indítanak offenzívát. Március 6-án kezdetét vette a corbeaux-i erdőben a „véres hét”. A francia védelem összeomlott, de később mégis sikerült ellentámadásokat indítani. A front keleti részén fekvő Vaux-erőd is kitartott. A tüzérségi tűz alatt álló védelem mindig képes volt kivárni, amíg a német gyalogság roharni kezd s ezzel sebezhetővé válik. Az ellenfelek között egyensúly jött létre, ezért a frontvonal nem sokat változott, bár a harcok hevesége semmit sem csökkent, s az embervesztés arányát növelte.

Április elején a német hadvezetés úgy döntött, hogy egyszerre támad az egész 32 km széles frontszakaszon. Április 9-én Cumières-le-Mort-Homme-ot is bevették. A francia közvélemény figyelmébe azonban inkább Pétain híres parancsára irányult, amelyet e napon adott ki: „94-es számú általános rendelet. Április 9-e dicsőséges nap fegyverünk számára: a koronaherceg hadseregeinek dühödő támadásait mindenhol megtörték. A 2. hadsereg gyalogosai, tüzérei, utászai és pilótái egymással versengtek hősiességben. Tisztelet valamennyinek! A németek kétségkívül fogak még támadni; mindenki azért dolgozzon és örködjön, hogy ugyanolyan sikert érjünk el, mint tegnapi! Bátorság, le fogjuk győzni őket!”

Ezt az utolsó mondatot idézte fel a sajtó a leggyakrabban. Ennél csak az a két mondata vált híresebbé, amelyet Charles de Tricornot de Rose-hoz, a pilóták parancsnokához intézett: „Nem látok, Rose! Söpörje le nekem az eget!” Két héten belül a francia pilóták, akik immár nem egyénileg, hanem csapat-

Douaumont francia védői (jobbra)
Francia repülő indulása (lent)

ban támadtak, megszerezték a légi fölényt, és meg is tudták őrizni. A kormány is elismerte a hadsereg súlyos áldozatait, s április 27-én valamennyi Verdunnál elesett katonának megadta a „Meghalt Franciaországért” kitüntető címet.

Amikor Pétaint májusban leváltották s áthelyezték a központi hadsereg parancsnoki posztjára, katonáihoz intézett búcsúüzenetében már „a történelem egyik legnagyobb csatájának” nevezte a verduni ütközetet, s kijelentette, hogy jelentős csapatmértek a német hatalomra. Pétain új pozíciójában, a központi hadseregcsoport élén továbbra is vezető szerepet játszott a verduni hadművelet irányításában. A politikusok is mindent megtettek annak érdekében, hogy minél hősiesebbnek tüntessék fel a vérontást: Poincaré köztársasági elnök az év folyamán hatszor látogatott el Verdunbe, szeptember 13-án pedig átadta a városnak a Becsületrendet.

„NEM TÖRNEK ÁT!”

Májusra a német halottak és sebesültek száma 100 000 fölé emelkedett. A franciák is hasonló veszteségeket szenvedtek el, de ezek a „Szent útnak” köszönhetően több hadosztály között oszlottak el, nem úgy, mint a németek veszteségei. Pétain ugyanis leváltotta azokat az egységeket, amelyek elvesztették állományuk egyharmadát, és új, pihent, elszánt egysé-

geket állított a helyükre. A német hadvezetés viszont ugyanazokat a katonákat küldte vissza újra meg újra a frontra, ami sokat rontott harckészségükön. Május 8-

án Douaumont-ban felrobbant egy német lőszerraktár, s ezt kihasználva a franciák két napra vissza tudták hódítani az erődöt.

Június 2-től 7-ig a németek körülzárták a Vaux-erődöt, amelynek hatszáz

katonája hőiesen védekezett a gázzal elárasztott, sötét pincék mélyén. Az életben maradt kétszázötven sebesült csak a vízhiány miatt adta meg magát. Parancsnokukat, Sylvain Eugène Raynal őrnagyot az ellenség teljes katonai tiszteletadással fogadta, s a német trónörökös visszaadta a kardját. Nem minden lövészárók katonái viselkedtek azonban ennyire önfeláldozóan. Június folyamán Douaumont-tól délnyugatra két francia századra hatalmas ágyútűz zúdult, a katonák egy része meghalt, a többiek elszöktek vagy

megadták magukat. A halottakat a németek temették el az árkokba és a bombatölcsérekbe. A terepen 1920-ban létrehozták „a bajonettek lövészárkának” francia emlékművét, azt állítva, hogy az itteni, harmincméteres árokban szolgálatot teljesítő katonákat állva, bajonettel a kézben temette el a bombák által rájuk zúdított föld. Az exhumálás során természetesen csak fekvő csontvázakat találtak, de a legenda ettől még széles körben elterjedt. Senki sem mert vitatni, hogy az igazi hősök állva haltak meg.

Az áldozatok sokasodásával a vezérkari kiáltványokban tovább növekedett a csata téje és jelentősége. Joseph Joffre tábornok, a francia főparancsnok március 10-én még így biztatta a katonáit: *„Maguk lesznek azok, akikről azt mondják majd: elzárták a németek elől a Verdunbe vezető utat.”* Június 9-i parancsában már ennél jóval többről volt szó: *„Ahhoz, hogy a szövetségesek általános offenzívája folytatódhasson és sikeres legyen, arra van szükség, hogy a verduni hadsereg mindvégig kitartson s egy lépést se hátráljon. Franciaország megmentése a tét, semmilyen áldozat sem lehet ezért túlságosan súlyos!”*

A németek tudták, hogy hamarosan támadás indul ellenük a Somme folyónál, s szerették volna még ennek kezdete előtt bevenni Verdunt. Június 22-én a francia tüzérségi állások ellen

Joseph Joffre tábornok

Robert Georges Nivelle tábornok

„zöld keresztet” harci gázzal intéztek támadást, s másnap a front keleti részén Souville és Tavannes felé nyomultak előre. A francia védelem megintgott, de a német támadás is kifulladás.

Új jelszavak kaptak számyra Franciaországban, hogy aztán világszerte elterjedjenek. Robert Georges Nivelle tábornok, aki Pétaint váltotta fel a 2. hadsereg élén, június 23-i napiparancsában így fogalmazott: *„A boche-ok támadnak. Bajtársaim, maguk nem fogják hagyni, hogy áttörjenek.”* Poincaré köztársasági elnök 1916. szeptember 13-án beszédet mondott Verdun városának tiszteletére, amelyben már jóval hatásosabb és rövidebb formában idézte fel Nivelle megállapítását: *„Nem törnek át!” (On ne passe pas!)* A magánlevelekben, újságcikkekben és szanokban ezek után olyanira elterjedt ez a kijelentés, hogy a háború után felkerült az 1927-ben készült, *Verdun* című film plakátjára is. Az óceánon túl is ismertté vált. Amikor Franklin Delano Roosevelt, a későbbi elnök 1920-ban elfogadta a Demokrata Párt al-elnökjelöltségét, a verduni franciák csatakiáltásaként idézte fel New York-i otthona előtt a híres jelszót. A spanyol polgárháború hatására

később e jelszó *„No pasaran!”* formában terjedt tovább.

Ekkorra már mintegy félmillió tüzérségi gránát szaggatta fel a terepet Verduntól északra, az erdők és falvak érték, a gránátöltések egymásba értek. A talajt teljesen felforgatták, a föld megművelhetlenné vált, az erdő elpusztult, a lövészárokból előbújó katonák néha nem ismerték fel a szétlőtt tájat. Egy Fleury-devant-Douaumont nevű falu a júliusi harcok folyamán tizenhatszorg cserélt gazdát, majd teljesen eltűnt. A halottak és sebesültek száma mindkét oldalon 200 ezer fölé emelkedett.

Július 1-jén a szövetségesek offenzívát indítottak a Somme-nál, ezt azonban nem azért tették, hogy megkönnyítsék a verduni harcok helyzetét, hiszen az offenzívát Joffre tábornok, a nyugati front főparancsnoka 1915 decemberében tervezte el, két hónappal a németek verduni támadása előtt.

Július 11-én a németek egy végső támadást indítottak, amely elérte a Souville-erődöt, s másnap sikerült három kilométerre megközelíteniük Verdunt. Az erőd azonban kitartott, s a Somme-nál indított támadás miatt Falkenhayn úgy döntött, hogy Verdunnél már csak védekezni fognak. Augusztus 29-én le is váltották őt a vezérkari főnökségről. A hadvezetést Paul von Hindenburg kezébe került, aki Verdunnél felfüggesztette az offenzívát. A franciák pihenőidőhöz jutottak, s október 24-én visszafoglalták Douaumont-t, november 3-án pedig Vaux-t is. Majd a december 15-én megindított támadással a front keleti részén két kilométerre megközelítették a csata kezdete előtti német frontvonalat, s visszafoglalták Bezonvaux-t. Igaz, hogy még az egynegyedét sem hódították vissza annak a területnek, amelyet a németek február óta elfoglaltak, Verdun azonban nem került német kézre, s ezzel a szinte egy éven át tartó hadművelet-sorozatot francia sikerré lehetett nyilvánítani.

AZ EMLÉK HATALMA

A verduni csatának meglehetősen baljós következményei voltak. A rendkívül nagyszámú áldozat miatt lehetlenné vált a kiegyezés az ellenséggel. Gustave Hervé antimilitarista szocialista újságíró lapjának *La Guerre sociale*, vagyis *A Társadalmi Háború* volt a címe 1916-ig, a verduni csata hatására azonban ezt *La Victoire-ra*, vagyis

A Győzelemre változtatta, és így írt benne: *„Ha francia részről kompromisszumos békét kötnének, az öröm első pillanata után számba vennék az emberi és anyagi veszteséget. A katona azt a következtetést vonná le, hogy a sok derékba tört élet, a sok romhalmaz tiszta veszteség volt.”* Új jelszó született: *„Halottaink nem halhattak értelmetlen halált!”* A verduni csata után a francia társadalom többsége azokat támogatta, akik a végsőkig folytatott harcot választották. Minden mérsékelt-stratégia megfosztotta volna az értelmétől a meghozott áldozatot.

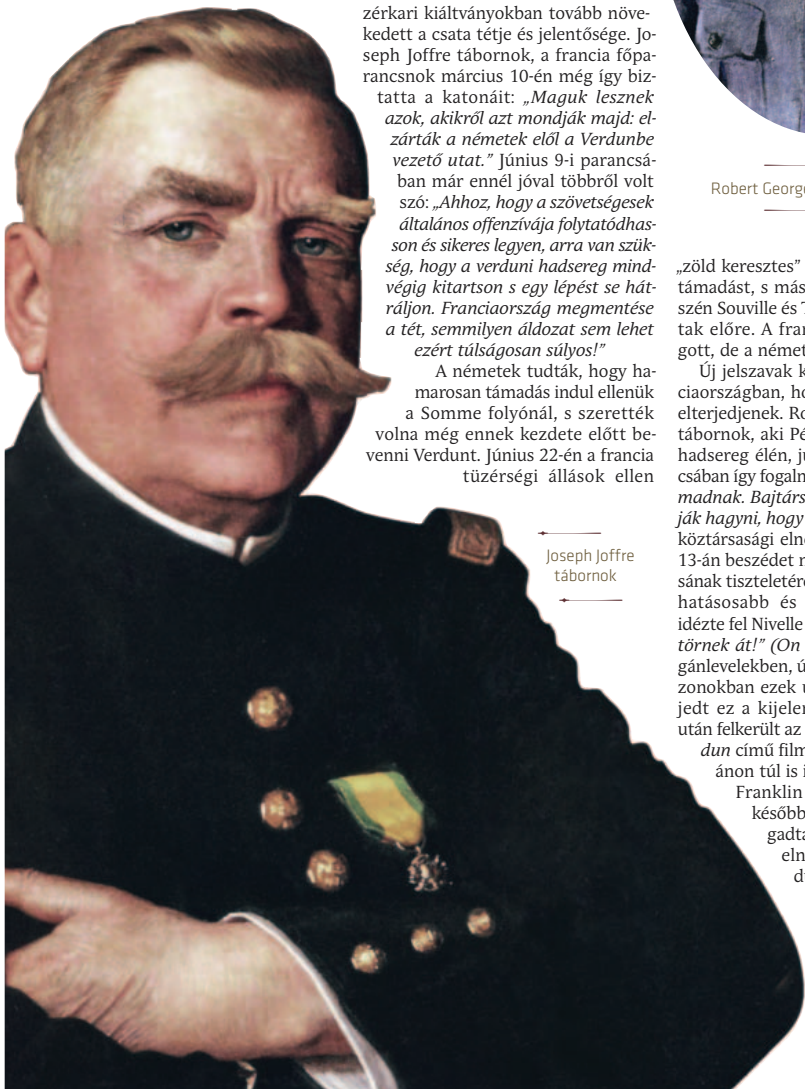
Nem a verduni ütközetsorozat a legvéresebb csata 1916-ban, bár az áldozatok száma igen nagy volt: 163 ezer francia és 142 ezer német esett el az ütközetek során. A somme-i csatának viszont 1916 júliustól novemberéig 67 ezer francia, 200 ezer brit és 170 ezer német halálos áldozata volt, az úgynevezett Bruszilov-offenzívának pedig júniustól augusztusig (ezúttal a sebesülteket is beleszámítva) félmillió orosz, 600 ezer osztrák-magyar és 300 ezer német áldozata.

A francia társadalom számára mégis Verdun vált a gyász és a megemlékezés, a hazaszeretet és áldozatkészség szimbólumává, majd a több százezer túlélő zarándokhelyévé. Itt épült meg a világháború első francia emlékhelye. A város már 1916-ban emlékermet adományozott az ott harcolt katonáknak, s 1920-tól évente megemlékezéseket rendezett minden június 23-án. Egy speciális bizottság, melynek Verdun püspöke volt az elnöke, a több mint százezer ismeretlen német és francia katona csontjait nagyszabású emlékműben helyezte el, amelyhez éveken át gyűjtötte a támogatásokat, és számtalan konferenciát szervezett.

Verdun emléke sokáig a háttérbe szorította a többi csatáról szóló megemlékezéseket. Vajon miért? A francia történészek szerint ennek több oka is van. Először is

Philippe Pétaint tábornok

Verdun nem esett el, tehát az eredményt egyértelműen francia győzelemmé lehetett nyilvánítani. Másodszor az is számított, hogy ez kizárólag francia-német küzdelem volt, más nemzetek katonái nem vettek részt benne. Harmadszor pedig azt kell hangsúlyozni, hogy több mint hetven hadosztály tagjai harcoltak Verdunnél, vagyis a legtöbb francia katona számára ez volt élete legnagyobb csatája. Maurice Arnoux pilóta kijelentette: *„Aki nem látta Verdunt, nem látta a háborút!”* Antoine Prost történész pedig így fogalmazott: *„Verdun nemcsak egy csata a többi közül,*

hanem az a csata, amely magában foglalja az egész nagy háborút.”

Számos túlélő írta meg emlékiratait. Verdun emléke annyira uralma alá vonta a kortársak és az utókor képzeletét, hogy az Hachette [ejtsd: Ásett] kiadó 1916-ban még Maurice Genevoix emlékiratait is e címmel adta közre: *Verdun alatt* – holott a szerző nem is vett részt ebben a csatában, s művében 1914-es emlékeit ismertette. Aki viszont ott harcolt, azt élete végéig tiszte-

lettel vették körül. Philippe Pétain továbbí pályafutását verduni szerepe határozta meg, ennek köszönhető, hogy az 1940-es összeomlás után kormányfővé választották. Bár államfőként (1940–1944) a náci megszállók kiszolgálójává vált, még leghíresebb ellenfele, De Gaulle is kegyelettel idézte fel 1966-ban ötven évvel korábbi szerepét: „Ha sajnálatos módon, más időkben, élete rendkívüli telén és szélsőséges viszonyok közepette,

a kor hatalma miatt Pétain marsall elítélendő hibákat is követett el, azt a dicsőséget, amelyet huszonöt évvel korábban aratott Verdunnél, majd amellyel győzelemre vezette a francia hadsereget, nem vitathatja el tőle a haza és el kell ismernie.”

A verduni megemlékezések egészen az 1960-as évekig a francia patriotizmus szertartásai voltak. De Gaulle, aki ott harcolt, az ütközet ötvenedik évfordulóján még nem volt haj-

landó közös francia–német megemlékezésen részt venni. 1984. szeptember 22-én azonban Mitterrand és Kohl már együtt tette tiszteletét Consenvoye német katonai temetőjében, majd Douaumont emlékművénél. A német-francia szövetség megszilárdulása pedig fokozatosan lehetővé tette Franciaországban is a háborús mítoszok megkérdőjelezését. ♦

—
Tábori konyha a Népopera (később Városi Színház, ma Erkel Színház) mögött, a Tisza Kálmán téren, 1914. augusztus
—

BÖDŐK GERGELY

Fény és árnyék

Mindennapi élet az első világháborús Magyarországon

Az első világháború alapvető változásokat hozott a háttország lakosságának mindennapi életében is. A termelést a hadsereg igényeinek rendelték alá, az alapvető élelmiszerek árát pedig maximálták. Az árak rohamosan – nemegyszer sokszorosukra – nőttek. Az ínség és a szűkösség a korszak háziasszonyaitól spórolást és különféle háborús praktikák alkalmazását követelte meg a konyhában és azon kívül is. A jegyrendszer, a sorban állások és a jótékonyági akciók szervesen hozzátartoztak az utcaképhez. A kávéházak, a színházak és a mozik ugyanakkor továbbra is működtek, sőt a szórakozás ezen formái szinte másodvirágzásukat élték.

Az 1914. június 28-án Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökös és felesége ellen elkövetett merénylet nagy megdöbbenést keltett országszerte. Az újságolvasó közönség gondolhatta, hogy ebből háború lesz, azt azonban aligha sejtették sokan, hogy a konfliktus végül világháborúvá terebélyesedik.

A HÁBORÚ FOGADTATÁSA

Az egy hónappal a merényletet követően a szerb vezetésnek küldött hadüzenet híre felemás érzéseket keltett. A főváros, a nagyvárosok főterei és utcái megteltek hangos felvonuló és ünneplő tömegekkel. „Éljen a háború!” – hirdették a táblák feliratai, a falragaszokat körülállták, a hömpölygő tömegben a katonazenekarok hazafias indulókat játszottak, a kávéházakban énekeltek és a szerbek mielőbbi megbüntetéséről szöttek terveket. A magyar politikai elit tagjai közül sokan szónoklatokat tartottak a tömegeknek, és maguk is hitet tettek a háborús elköteleződés mellett.

Ezt az emelkedett hangulatot Koch Rudolf 25 éves budapesti agrármérnök így fogalmazta meg naplójában: „Július 26. – Ozsonna közben jött a hadüzenet híre. Az emelkedett hangulat még magasabbra hágott, a lelkesedés óriási volt mindenkinél, szónoklatok hangzottak el s a magyar, német, osztrák himnusz egymást váltották, és ilyen lelkes hangulatban indultunk be a városba. Útközben a levélhordó kézbesítette nekem a behívó parancsot. [...] Minthogy a vonatom csak holnap reggel indul, este még a kávéházban jöttem össze a d. u. társasággal. A hangulat a lehető leglelkesebb volt. A cigányok csak a nemzeti himnuszokat játszották, s a közönség állva énekelte azokat. Minden tisztet lelkesen ünnepeltek az emberek, és örömmámorban úszott az egész város, hogy ütött a megtorlás órája. Éjfélkor vetődtem haza, de az izgatottságtól alig tudtam aludni.”

A „vidék Magyarországot” viszont nem jellemezte ez a harcias szellem. A sokszor csak utólagosan lejegyzett visszaemlékezésekből kiderül, a pa-

raszti munkát végzők kezdettől fogva idegenkedtek a háborútól. Ebben szerepet játszhatott az a tapasztalat is, hogy a háború az „urak dolga”, jobb abból kimaradni, másokat pedig a legfontosabb nyári mezőgazdasági munka, a közélgő aratás idegenített el a hadba vonulástól. De a középosztály sem állt egységesen a fegyveres megoldás pártján. A háborúval szembeni fenntartásainak adott hangot Benda Jenő, a *Pesti Hírlap* publicistája is. „Éljen a háború! [...] A tömegpszichózis úrrá lett a városon, úrrá lett az egész országon. Pedig ebből a háborúból a mi számunkra csak pusztulás és romlás fakadhatott. Ebben a háborúban a magyarnak el kellett véreznie. Ha győzünk, még nyomorultabb szolgálai leszünk Bécsnek és Berlinnek. Ha megvernek bennünket, ellenséges, gyűlölködő kis szomszéd népek martaléka válik belőlünk. Milyen átok, milyen ostobaság és milyen rövidlátás kellett ahhoz, hogy az utca mégis mámoros legyen, hogy a halál jegyesei ünnepeljék azt a könyörtelen kaszást, aki később milliószámra aratta le őket, hogy nem-

zeti ünnep külsőségei díszítsék azt a napot, amelyiken a történelmi végzet az első kapavágást tette a magyarság sírba fektetéséhez.”

Az uralkodó általános mozgósítást rendelt el, amit falragaszokon és a kézbesített behívókkal is nyomatékosítottak. A hadköteleseknek huszonnégy órán belül kellett jelentkezniük kijelölt állomáshelyükön. A nagyvárosok lakosságának ezért az egyik első háborús tapasztalata a zsúfoltság volt. Voltak városok, amelyek a beözönlő katonák miatt valóságos garnizonokká alakultak. A főváros mellett ilyennek számított Zalaegerszeg és Székesfehérvár is. Akik jelentkeztek, a papírjaik bemutatását követően előbb orvosi ellenőrzésen estek át, majd ki-ki megkapta a csukaszürke zubbonyt, a rohamásót, az alumíniumcsajkát és más katonai felszereléseket. A családtagoktól való elbúcsúzást követően pedig vasúton szállították ki őket a frontra.

Az, hogy a háború fokozottabban igénybe veszi a hátország támogatását és kitartását, nem volt eleve eltervezve. A küzdelmek rövid lefolyásával

Háborús jelvényeket árusító férfi a Népszínház utca és a József körút sarkán, 1914. augusztus

számloló hadvezetés mielőbbi békében bízott, az események azonban a kezdet kezdetétől nem a tervezett forgatókönyvet követték. A korai orosz mozgósítás, a szerbek harcos ellenállása és az addig győztesen előrenyomuló német hadsereg Párizs környéki megtorpanása a „villámháborús” elképzelések végét jelentette.

HADIGAZDASÁG

Az elhúzódó küzdelmek ugyanakkor nyilvánvalóvá tették a termelési kapacitások korlátozottságát. A munkaképes férfilakosság nagy részének a frontra vezénylése néhány hét alatt súlyos munkaerőhiányt okozott, ami a nyugati ellenfeleinél gazdaságilag is fejletlenebb Osztrák–Magyar Monar-

chia hátszágát még inkább megviselte. Az első világháború kitörésekor még tapasztalható lelkesedés így alig egy év leforgása alatt jelentősen megcsappant, annak ellenére, hogy a kormányzat a világháborús elkötelezettség fenntartása érdekében komoly propagandát folytatott.

Azzal, hogy a munkaképes felnőtt férfilakosság jelentős része kikerült a frontra, a gazdaság teljesítménye visszaesett, a termelés csökkent. Az állam annak érdekében, hogy a termelés rendjét fenntartsa és a háborús igényeket kiszolgálja, beavatkozott a gazdaság működésébe, és hadigazdaságot vezetett be. Ennek értelmében fokozatosan a hadviselés igényeinek és a hadsereg szempontjainak rendelték alá a gazdaság minden szektorát. A legfontosabb célnak ettől kezdve a katonaság

Rokkant katonák várakoznak a trónörökös pár érkezésére a művégtagkészítő műhely udvarán, 1915. augusztus 9.

ság ellátása és a háborús szükségletek kielégítése számított, ugyanakkor a piaci szempontok korlátozásával állami feladattá vált a polgári lakosság ellátása is.

A háború következtében jelentősen megnőtt az állam szerepe. 1914 végén még csak 200, a háború végére viszont már több mint 900 üzem állt állami irányítás alatt. A kulcsszereppel bíró üzemek és hadicélú mezőgazdasági vállalatok zavartalan működtetése létkérdés volt. Dolgozóikat – akik száma meghaladta a 450 ezer főt – mentesítették ugyan az igazi katonai behívás

Néhány alapélelmiszer árának változása (1914. július 31.–1918. december 31.)

Árucikk	kg	1914	(%)	1915	(%)	1916	(%)	1917	(%)	1918	%
Marhahús	1	2	100	6,50	225	11	450	13,5	655	11,2	460
Sertéshús	1	1,92	100	5	160	9,2	380	10,5	546	25	1200
Kolbász	1	2,2	100	6,2	180	10	355	14	736	16	627
Sertészsír	1	1,52	100	7,6	400	9,4	511	10,6	698	16	952
Káposzta	1	0,24	100	0,5	180	0,6	150	1,44	600	1,3	441
Paprika	1	4	100	8	100	34	750	28	716	24	500
Tej	1 lit	0,28	100	0,42	50	0,62	121	1	257	1,07	282
Tojás	1 db	0,07	100	0,24	242	0,35	400	0,52	642	0,9	1185

Dolgozói életszínvonal-csökkenés a világháború alatt (1914. július 31.–1918. december 31.)

Iparág	1914. júl. 31. (%)	1914. dec. 31. (%)	1918. dec. 31. (%)
Élelmiszeripar	29,4	40,2	49,7
Építőipar	17	38	43
Fa- és bútorigar	7,8	30,5	13,1
Ruházati ipar	20,3	32,4	29,3
Vas- és fémipar	6,6	9	28,3
Munkásnőknél	55,5	63,2	51,4
Tisztviselőknél			41,6
Munkabéreknél átlagban	24,6	40,3	36,5

alól, de tevékenységüket katonai szolgáltnak tekintették, ezért rájuk a háború előtt hozott különleges törvények vonatkoztak: a jogaikat korlátozták, szükség esetén vasárnap is dolgoztak, sztrájkolniuk pedig tilos volt. Amellett, hogy a hadianyag előteremtése és frontra szállítása állami feladattá vált, a hátszág lakosságáról való gondoskodás terhe is a vezetésre hárult. Ez azzal járt, hogy a termelés érdekében az állam sokkal nagyobb mértékben avatkozott be a gazdaság irányításába, és korlátozta a piac működését. A nehézségeket csak fokozta, hogy a központi hatalmak országaival szemben az antantállamok gazdasági blokádot is alkalmaztak.

A közellátási zavarok mérséklése érdekében maximálták az alapvető élelmiszerek és közszükségleti cikkek árát. A többi termék ára viszont az évek során jelentősen megnőtt, ami

nagy terhet rótt a lakosságra. A drágaság és a készletek kimerülése miatt a húsfogyasztás jelentősen visszaesett. 1915 júliusától vezették be a hústalan napokat, amikor a vendéglőkben sem lehetett húsételekhez jutni.

Egy kiló marhahús ára az 1914-es két koronáról 1918-ra 11 koronára nőtt, azaz megötszöröződött. A sertés-hús ára pedig a háború végére huszonöt koronára, azaz tizenkétszere-sére emelkedett. A lakossági fogyasztás szempontjából azonban a legfontosabb élelmiszernek már ekkor is a kenyér számított. Mivel a behívások következtében a mezőgazdasági munkákban foglalkoztatott férfiak száma megcsappant, a kenyérgabona termelése két év alatt a háború előtti mennyiség kétharmadára, 1918-ra pedig a felére esett vissza. A munkaerőhiányon hadifoglyok munkára fogásával és nők alkalmazásával igyekeztek segí-

teni, de ezek a törekvések csak korlátozott eredménnyel jártak.

HADIKÖLCSÖNJEGYZÉS

Az Osztrák–Magyar Monarchia hadikiadásai meghaladták a 110 milliárd koronát. Az állam háborús kiadásainak fedezésére szolgáltak az egyre korlátozottabban igénybe vehető külföldi, valamint hazai kereskedelmi és jegybanki kölcsönök. A háborúhoz elengedhetetlen anyagi források növelése érdekében ekkor kezdték meg a hadikölcsönkötvények értékesítését. Magyarországon 1914 novembere és 1918 júliusa között nyolc alkalommal bocsátottak ki hadikölcsönkötvényeket, amelyek összértéke meghaladta a 18,5 milliárd koronát (a Monarchia osztrák felében ez majdnem a duplája volt).

Hadikölcsönt jegyezni szinte kötelező volt, a lakosság eltökétségét az állami propaganda köztisztelőben álló személyek (különösen színészek) részvételével és kampányaival is segítette. A kölcsönjegyzések kezdeti népszerűségüket az 5-6%-os kamatnak is köszönhették, mivel ez jóval nagyobb volt, mint a háború előtt megszokott kamatszint. A propaganda sulykolta, hogy a jó befektetésen túl a hátszág lakosságának anyagi elköteleződése hozzájárul a háború mielőbbi befejeződéséhez. „Jegyezzünk hadikölcsönt, mert ezzel győzelemre segítjük igaz ügyünket!”, „Jegyezz hadikölcsönt, megörövidítet a háborút!” – olvashatjuk némely falragasz felhívásában. A hadikölcsönjegyzés hazafias tettként való bemutatását pedig a „Nem igazi magyar ember, aki a hadikölcsönjegyzést elmulasztja!” és hasonló szlogenekkel hangsúlyozták.

Az elhúzódó világháború mind nagyobb terhekkel járt a lakosság számára, az újra és újra kibocsátott kötvények pedig sokak maradék megtakarításait is felemésztették. A hadikölcsönjegyzések is hozzájárultak ahhoz,

Az első katonanapot 1914. augusztus 18-án, Ferenc József születésnapján rendezte az Országos Gyermekvédő Liga a hadba vonult családjaknak megsegítésére. Jótékony célú katonanapokat a háború idején évente többször is szerveztek. Kislány gyűjtőpersellyel a katonanapon egy kávéház teraszán

hogy a háborús vereség legnagyobb gazdasági vesztese a parasztság és a középosztály lett.

JEGYRENDSZER, BESZOLGÁLTATÁSOK

A növekvő árak miatt Budapesten 1915 tavaszán bevezették a kenyérjegyet, ugyanekkortól állandósult a liszt- és a zsírhiány, nyártól pedig érzékelhető volt a húshiány is. 1916-ban már a legtöbb élelmiszerre kiterjesztették a jegyrendszert. A főváros lakosságának ellátására Központi Lisztivaltalt hoztak létre, amely kerületi alapon működő lisztbizottságok segítségével felmérte a lakosság megmaradt készleteit és megszabta az élelmiszerek maximális árát. A fehér liszt mellett – amelyhez 1915 tavaszától már csak a „cédulának” hívott jeggyel lehetett hozzájutni – 1916 decemberétől jegyre adták a cukrot, 1917 tavaszától pedig már a rizst és a vajat is. Az élelmezési nehézségeket csak fokozta az elosztást szabályozó hivatalok és bizottságok lassú, bürokratikus ügyintézése és körülményessége.

A kormányzat a közszükségleti cikkek hatékonyabb elosztását a Közélelmezési Hivatal és Tanács felállításával próbálta megoldani – mérsékelt eredménnyel. Nagy elégedetlenséget váltott ki, hogy úgynevezett „közérdekű munkákra” az otthon maradtak közül 1916-tól gyakorlatilag bárkit befoghat-

tak. Ugyanekkortól váltak rendszeressé a rekvirálások: az állam bizonyos termékek és állatok árát központilag szabta meg, és a termelőket kényszerítette, hogy ezen az alacsony áron – tehát jelentősen áron alul – szolgáltassák be azokat. Az élelmezebb polgárság és a vagyonosabb vidéki parasztság kevéske megtakarítását pedig a központilag „előírt” hadikölcsönjegyzések emésztették fel.

A beszolgáltatások és az állatállomány kényszerű átadása miatt a termelés még tovább csökkent, ami nagyarányú inflációval és a bérek csökkenésével járt együtt. Az utolsó békeévhez képest a tisztviselők reálbére a háború végére 67%-kal, a napszámosoké 54%-kal, a gyári munkásoké pedig közel 50%-kal csökkent. Az emelkedő árakhoz tehát csökkenő fizetések társultak, emiatt jelentősen romlott az életszínvonal.

A HÁTORSZÁG ELTÉRŐ HÁBORÚS TAPASZTALATA

A háború hírének igazi közösségteremtő ereje volt: a sokféle feszültséggel telített országban a politikai elitnek, akár egy arisztokratának is az az érzése támadt, hogy egyazon közösségbe tartozik az utcákon nyüzsgő tömeggel. A Szerbiának küldött hadüzenet ezért a modern magyar államnemzet fontos, identitásmeghatározó eseménye lett. Míg azonban a frontszolgálat bizonyos mértékben elmosta a társadalmi kü-

A Hadsegélyző Hivatal a 42 cm-es mozsár felnagyított lövedékének mintájára készített gyűjtőperselyeket állított fel a főváros több pontján. Gyűjtőpersely a Ferenciek terén, 1915. április

lönbségeket, az otthon maradt társadalmi rétegek és osztályok háborús tapasztalata eltérő volt. Bár már a háború kezdetén akadtak, akik igyekeztek kimenteni magukat a szolgálat alól vagy – ha ki is mentek – a fronton kevésbé veszélyes beosztást nyerni, a politikai elit és az arisztokrácia férfi tagjainak szerepvállalásában többnyire a virtus és a dicsőség tradicionális hajszolása állt a fő helyen.

Mások hazafias eltökéltségét nemcsak a háborúról alkotott romantikus elképzelések erősítették, de megjelent a privilegizált társadalmi pozíciók féltése is. Esterházy Pál gróf ezt így fogalmazta meg feleségének: *„Nekem soha többé nem volna jó lelkiismeretem, ha nem venném ki a szenvedésekből is az oroszok részét, mint ahogyan kijutott nekem az oroszok részét az élet örömeiből is. Te békeidőben annyit prédikáltál a hazaszeretetről, én most érzem igazán, hogy mi is az, és azt is, hogy ha a történelmi kiváltságos osztály most nincs az első sorban, akkor eljátszotta a létjogosultságát. A mienk volt eddig is az ősi privilégium, hogy védtük a hazát, ha most mások mögé meghúzódnak, ahogy sajnos sokan teszik, megérdemljük a guillotint.”*

Az első világháború nagy változást hozott a divatban is, különösen a gyengébb nem képviselői számára. A férfiak körében ekkor terjedt el a mellény, a kardigán, a szvetter és a vasalt élű nadrág. A nők viselete még jelentősebben átalakult. A háború előtti pompázatos ruhák többé már csak kevesek kiváltságának számítottak, ezek a díszes öltözetek sokak szemében idejétműltnak, hovatovább anakronisztikusnak tűntek, különösen azt követően, hogy egyre inkább teret nyertek a praktikuság szempontjai.

A boldog békeidők pazarló költsége helyett a könnyebben beszerezhető, visszafogott alapanyagokra helyeződött a hangsúly. A tízes évek közepétől terjedt el a trecskó, a kétsoros gombolású, raglán szabású, sokszobú, övvel hordott kötött felsőruha. A fűző helyett feltűnt a polcokon a reformfűző, és mind többen hordták melltaratót. A kényelmesebb fehérneműket is ekkor kezdték vásárolni. A korcsolyázó hölgyek hozták divatba a sportos, kötött női kiskabátot, és mind többen vásárolták a kötött, meleg sálakat is.

A férfiak nagy öröme a ruhák rövideültek, erre jó példa a háborús krinolin, amely bő, de csak lábszárig érő szoknyát jelent, melyet a hölgyek előszerezettelt párosítottak magas szárú, fűzős cipővel vagy kecses, szíjas lábbelivel. Új nőideál a kissé fiús nő vált, aki már rövidebb – lábközépig érő – szoknyát viselt, de feltűntek az első, nadrágot hordó hölgyek is. Mindezek „tetejébe” ekkor jelent meg az új hajvágási stílus, a bubifrizura, és divatosak lettek a nagy karimájú, fejbe húzott kalapok. A korábbi drága ékszerek riválisaivá az olcsó bizsuk váltak. A háborús időben átalakuló nőideál jelentősen hozzájárult a modern öltözködés megjelenéséhez.

Az arisztokrácia nem katonáskodó férfi tagjainak és otthon maradt családtagjainak presztízse alig változott ebben az időben. Az előkelők az alacsonyabb társadalmi osztályokhoz képest továbbra is kényelmesen élhettek mindennapi életüket, így a társasági eseményeken, bálkon való részvétel változatlanul ugyanúgy hozzátartozott életvitelükhöz, mint a drágaság ellenére vitt gazdag háztartás és pazar étkezés. Bár a hölgyek közül is sokan jóteknonykodtak és társadalmi munkát

vállalva dolgoztak kórházi ápolónőként, a gazdasági és a politikai elit életmódjában sokkal kevésbé érződött a háború. Vásárlási szokásaikon – kis túlzással – csak annyiban kellett változtatniuk, hogy igényeiket az elérhető berlini, bécsi és fővárosi piacra korlátozták, s még ebben az időben sem kellett felhagyniuk nyaralási és teletési szokásaikkal.

Azt, hogy a társadalom széles rétegeitől eltérően a felsőbb társadalmi osztályok háborús tapasztalata kevésbé volt tragikus, jól mutatják Eberhard Gothein heidelbergi professzor feleségének írt sorai is 1918 márciusából: *„A háború nyilván itt is úgy tombolt, mint nálunk, és a tegnap esti nagy szimfonikus hangversenyen a hölgyek nagy részén gyászruhát lehetett látni, a felsőbb osztályok életét azonban kevésbé érinti. Élelmük van bőven, persze olyan árakért, amelyek mellett még a mieink is eltörpülnek.”*

A középosztálybeli családok számára a pénzkereső családfő bevonulása vagy halála komoly terhet jelentett, ezért a korabeli közellátási viszonyok mellett visszafogottságra és takarékoságra voltak kényszerítve. Helyzetükön, ha az nem is volt teljesen kétségbeesítőnek mondható, hamar nyomot hagyott a háború: a korábban szokványos háromfogásos ebéd, a rendszeres hús-, zöldség- és gyümölcsfogyasztás, valamint a cselédtartás jó időre kikerült a mindennapos szokások közül. 1916-ra ráadásul a fővárosi tartalékai is elapadtak, így aki csak tehetett, a korábban oly „lesajnált” és elmaradottnak csúfolt vidékre ment „élelmiszer-beszerező körutakra”.

Illyés Gyula 1941-ben így írt erről: *„Mert aztán a háborúval fordult a sor! Akkor a városiak álltak a falusi kiskapuk előtt úgy, mint a szalonnadarabra váró kutya. Szalonnáért, tojásért, egy kis szütyő lisztért rimázkodtak, hónapok alatt a családfő frakkjával, egy perzsa szőnyeggel, egy konyhaszékkal, mindenel, amit el tudtak mozdítani hazulról. A kölcsön visszaadatott duplán, úgy, hogy a falu a prédát ráadásul még helybe kívánta. Szabóéknak zongorájuk lett, egy fél süldőért! A városokból még a zongorák is megindultak, a legszörnyűbb dülöutakon az ország legistenhátamögöttibb zugába is elvánszorogtak.”*

A háború gazdasági hátrányait legtovább a módosabb gazdag- és középparasztok voltak képesek kompenzálni. Az elérhető háztájának – az állatoknak, a terménynek, a kertben

termő zöldségeknek és gyümölcsöknek – köszönhetően az étkezés lehetősége sokuk számára adott volt. A küzdelem elhúzódásával viszont közülük kerültek ki legszámosabban a kényszerbeszolgáltatások és a rekvirálások kárvallottjai.

A társadalmi piramis alsó felében élők – különösen a szegényparasztság és az ipari munkásság – sínylették meg leginkább az elhúzódó küzdelmeket, akiknek anyagi viszonyai már a háború előtt sem tették lehetővé tartalékok felhalmozását. A parasztlányok – ha tehették – a városban vállaltak munkát, vagy cselédnek szegődve igyekeztek pénzhez és ellátáshoz jutni. Különösen rossz volt a rokkantak, a hadiözvegyek és a hadiárva helyzet. A rokkantak száma az 1915. április 30-án tartott rokkantszámlálás alkalmával már elérte a húszezer főt. Az ő segítségükre állították fel az Országos Hadigondozó Hivatalt, amely segélyeket folyósított a rászoruló özvegyeknek, iskoláztatta a hadiárvaakat, és – lehetőségei szerint – próbálta segíteni a végtagjukat elveszített férfiak munkaszerzését is.

Miközben valószínűsíthetően a lakosság 25%-a nyomorgott, széles tömegek pedig a létminimum közelében – vagy az alatt – tengődtek, a politikai elit a megszokott életvitelén és szokásain alig volt kénytelen változtatni. Az arisztokrácia és a fővárosi nagypolgárság fényűző életvitelével, „pompás ruhakollekcióival” és fölösleges költségekkel sokakat irritált. A lakossági frusztrációt csak fokozta, hogy sokan sikerrel játszották ki a háborús előírásokat. Ahogy a köznyelv nevezte őket, a „feketéző” kereskedők és a zavaros körülményeket ügyeskedve kijátszó csencselők számos esetben a lakosság széles tömegeivel ellentétben gyarapodtak: irracionálisan drágán eladott termékeikből irritálóan magas haszonra tettek szert.

A magyar társadalom 19. században kialakult szerkezetéből adódott, hogy sokan a kereskedelemben jártas zsidóság tagjai közül kapcsolati tőkájüknek és korábbi tapasztalataiknak köszönhetően oroszánrészt vállaltak a hadiszállításokból. A világháború éveit kirobbanó korrupciós botrányok „vándorlói” között éppen ezért sokszor a zsidósághoz kötődő személyeket találunk. A „papírbakancs”-üggyel (1915 márciusában robbant ki) és a rossz minőségű katonai zubbonyok miatti botrányokkal néhányan a háború alatt megerősödött antiszemita hangulatot meglovagolva

a zsidóság egészét tették felelőssé a nehézségekért. Az antiszemitizmus megerősödése, a „zsidókérdés” – ahogy azt a *Huszedik Század* 1917-es körkérdésére született válaszok is mutatták – a világháború alatti és utáni Magyarország egyik súlyos belső feszítő problémáját jelentette, a Tanácsköztársaság alatti zsidóellenes sztereotípiákkal kiéleződve pedig sok szempontból megalapozta az 1919-ben elkövetett zsidóellenes atrocitásokat.

HÁBORÚS GASZTRONÓMIA

A világháború következtében átalakult az étkezési kultúra is. Az antanthatalmak gazdasági blokádja hamar éreztette hatását, a boltok polcairól eltűntek a gyarmati importárak (például a kávé és a tea), s érezhetővé vált a hús- és zöldséghiány. Olaszország hadba lépését követően külön bosszúságot okozott a citrom hiánya is, amelyre a

A főváros 1916 májusától mozgókonyhát működtetett, elsősorban a munkások lakta gyári körzetekben kínáltak olcsó, meleg ebédet. Ételosztás a Fővárosi Mozdókonyha egyik kocsjából

zöldségek savanyításához lett volna szükség. Az élelmezési helyzet villámgyors romlását a *Pesti Futár* így örököltette meg: *„A háború második napján, amikor még se a liszt nem drágult meg, se munkaerőben nem volt hiány, a pékek azonnal felére redukálták a zsömlé alakját, liszt helyett Daloff-teából sütötték a péksüteményeket, a pirosra dagadt kedves zsömlé lesorvadt a felére, aztán negyedére, ma kín rá nézni egy zsömlére, nyomorék, ványadt csontváz, már csak tüdővész bacillus az egykori szép, kövér, büszke, hasas zsemlének.”*

A szűkös készletek elosztására 1915 tavaszán jegyrendszert vezettek be, az

Haditudósítók

Az első világháború „hívta életre” a hivatásos haditudósítók iránti társadalmi igényt. Az országos közvélemény mindvégig élénken érdeklődött a frontesemények iránt, és a harcterek történései mellett mielőbb szeretett volna értesülni a bevonult hozzátartozók sorsáról is. A haditudósító „hivatal” létrehozását több tényező segítette. A háborús években kiszélesedett az írni-olvasni tudók aránya, az íves nyomtatással olcsón és nagy mennyiségben előállítható újságoknak köszönhetően pedig létrejöhett a modern tömegsajtó.

1914 nyarán alakult meg a minisztériumi képviselőkkel és katonai szakértőkkel álló Hadfelügyeleti Bizottság Sajtóalbizottsága, a „sajtóhadiszállás”. A sajtóiroda itt dolgozó munkatársai újságírók, festők, rajzolók, szobrászok, fényképészek és írók közül kerültek ki, az albizottság kezdeti négy száz főjéből a sajtóhoz közel nyolcvan tartoztak. A sajtóhadiszállás helye folyamatosan változott, és azért, hogy a harctérről érkező híreket ellenőrizni lehessen, nem állomásozhatott közvetlenül a fronton. Az információk ellenőrzése mellett előzetes cenzúrát is működtetett, a dolgozók feladata pedig a frontesemények (hír)formába öntése, a bel- és a külföld tájékoztatása és lehetőség szerinti pozitív befolyásolása volt.

A haditudósítók tiszti zubbonyt, legénységi sapkát és bal karjukon megkülönböztető jelzést – többnyire fekete-sárga karszalagot, KPQ (Kriegs-pressequartier) vagy „Presse” feliratot – viseltek. A harctéri szolgálat alól felmentett tudósítók a harcok előtt vagy közvetlenül utána kiutazhattak a frontra, hogy a tisztek beszámolóiból és a jobbra száraz tudósításokból az olvasók számára befogadható írásokat készítsenek. Saját parancsnokságuk engedélye nélkül azonban nem mehetek sehova, és nyilvánosan nem is publikálhattak.

Külön szabályozták számukra nemcsak a lehetséges terjedelmet (maximum kétezer szó), de az írás formáját (novella vagy tárca) és a hangnemet (optimista, hősi, biztató szövegek) is. Összességében tehát csak a háború szép oldaláról érkekezhetek. A legismertebb haditudósítók közé tartozott Bíró Lajos, Rippl-Rónai József, Strobl Zsigmond, Fehér Olga, Mednyánszky László, Vészi Margit, Szép Ernő, Roda Roda (Rosenfeld Sándor), Jászi Oszkár és Molnár Ferenc. Utóbbi az *Est* munkatársaként 1914–1915-ben szerzett benyomásából állította össze a Franklin Kiadónál 1916-ban megjelent, *Egy haditudósító emlékei* című kétkötetes munkáját.

árak felszöktek, és komoly fejtörést okozott a hiányzó termékek pótlása. A fővárosban már az első háborús telet követően súlyos zavarok mutatkoztak a tejjelátvitel területén, ami a csecsemő-gondozásban okozott gondot. A háború kitörését követő években speciális – a „háziasszonyok háztartásának” szűkös lehetőségeit és a hiánygazdaságot figyelembe vevő – szakácskönyv-irodalom alakult ki, és gyakran tartottak háztartási tanfolyamokat a háziasszonyoknak. Az addig marginális vegetáriánusmozgalmak is nagyobb figyelmet kaptak.

Az első, takarékoságra építő könyv *Takarékos főzés – kétheti élelmiszer-étlapjai, költségvetései és receptjei* címmel látott napvilágot 1914 novemberében. A közszükségleti cikkek krónikus hiánya, az élelmiszerszűkösség és a mindennapi életminőség drasztikus romlása nem kevés leleményességet és túlélési „praktikát” kívánt meg a háziasszonyoktól. Alsószopori Nagy Ferencné Budapesten 1916-ban nyomtatott füzetecskéjében a következőket javasolta a fővárosi háziasszonyoknak: *„Szerintem első sorban függetlenítsük magunkat lehetőleg a főbb tápszerek boltban való beszerzésétől. És nemcsak a főzőkanalat vegyük a kezünkbe, hanem süssünk v. süttessünk otthon kenyert, zsemlefélét, kétszersültet, laskát. Készítsünk tarhonyát, sajtot stb. És konzerváljunk télire minden lehető főzelék és gyümölcsfélét. Ami tetemes pénz- és időmegtakarítással jár, mert nem kell naposszat utáná szaladgálni. [...]*

Most csak mintegy kiegészítésképpen közlöm e kis füzetkékben a mai viszonyokhoz alkalmazkodó ételsort és ételleírásokat, amelyek kipróbált, ízletes és lehetőleg olcsó előállítással azt hiszem, szíves utánzásra lelnek, és a háború után is aktuálisak lesznek. Most nem az a kérdés, mit szeretünk, hanem mit lehet ennünk? Függesszük tehát fel a várva várt békeidőig kifejtett ingyenségünket, és érjük be addig kevésbé finom, de minél táplálóbb és egyszerű élelemmel. Ez a legkisebb áldozat, amit drága Hazánkért hozhatunk.” A korszak jótékonyági szervezetei közül némelyek a leginkább rászoruló szegények élelmiszer-szükségletét látványos módon támogatták. A felállított népkonyhák ingyenes főtt étel osztogatásával igyekeztek biztosítani legalább a napi egyszeri étkezést.

A szűkösség – ha az élelmiszer-területén volt is a leginkább hűsbavagó – az élet szinte minden területén jelentkezett, így a praktikus szempontok érvényesítése elengedhetetlenné vált az

öltözködés és a vásárlások terén is. Akadt, aki optimistábban állt a megváltozott életkörülményekhez. Így tett a kultúrtörténész Berkeszi István is, aki naplójának 1916. február 7-i bejegyzésében a szűkös időkben jól alkalmazható spórolási praktikáit írta le. *„Dacára a nagy áremelkedésnek, lehet az ellen védekezni a szegényebb embereknek is. Két pohár sör helyett iszunk csak egyet vagy semmit; szappant alig használunk; ha eddig egy hétre kellett egy darab, most spórolunk azzal is, hogy két-három héttig tartson; gallért idáig naponként váltottunk, most elviselünk egy gallért két napig; inget hetenként 2-szer váltottunk, most hetenként csak egyszer; ruhát nem csináltatunk; senki nem ütközik meg azon, ha ruhánk kopottabb, mint mások. Élünk egyszerűbben, s az egyszerű étkek még javunkra válnak. Szóval ki lehet fogni a drágaságon, de már aligha lehet kifogni a fa- és szénhiányon. A fa köbmétere most, felvágva, házhoz hozva – 27 korona, egy mázsa szén 7-8 korona. Itt már bajos spórolni, mert ha hideg van, fűteni kell. A Gondviselés azonban vigyáz reánk, az idő még januárban, és most februárban is elég kedvező, nagy hideg nincs, a mínuszon alig hűlt le a levegő. Tehát csak bizalom és kitartás.”*

HÍREK, VÁRAKOZÁS

A háborús helyzet alakulása, a frontesemények utáni izgatott várakozás átszötte az egész társadalmat, a harcokról szóló beszámolók, ütköztetleírások

1915 augusztusában a háborús propaganda új elemeként Pasaréten lövészárkokrendszer építettek ki, az 1915-ös, oroszok ellen vívott harcok egyik (Tomaszów) állásrendszerének másolatát. A trónörökös pár Augustza főhercegnővel a pasaréti lövészárkok-kiállítás megnyitására, 1915. augusztus 11. (fent)

A kiállítás egyik legnépszerűbb látványosságát, a katonai fényszórók bemutatóját hetente csak egyszer élvezhette a közönség (jobbra fent)

A kiállítás közönsége a lövészárkokban (jobbra lent)

pedig mindvégig első helyeken szerepeltek az újságok hasábjain. A lehetséges forgatókönyvek és a küzdelem-sorozat várható kimenetelével kapcsolatos esélytárgyalások visszatérő elemei a világháború időszakában született beszámolóknak és levelezéseknek. A frontokról érkező küldeményeket és híreket a cenzúra szigorúan ellenőrizte, de a morál fenntartása érdekében örködött afeleltes is, hogy a háttérország gondterhes hírei ne keltsenek nyugtalanságot a harcoló alakulatok között.

A harcokban közvetlenül részt vevő katonák néhány hónapos frontszolgálatot követően hazajuthattak 1-2 hétre a szeretteikhez. Rendkívüli alkalmakkor (például családtagjuk temetésekor) a frontkatonáknak 8 napnyi eltávozást lehetett engedélyezni. Amikor

a nyári aratási munkák elkezdődtek, az otthon földdel rendelkezők közül számosan „aratási szabadságra” mehettek. Az otthon töltött idő rendszerint hamar véget ért, ilyenkor a búcsú a szeretteiktől még nehezebb volt. Azok a fotók, amelyeken a frontkatonák (apa, testvér, fiú) egyenruhában szerepel a családjával, ha nem a bevonuláskor, akkor legtöbbször ezekben a „szabadságos” hetekben készültek.

A családfő távollétében az idő nagyrészt a háborús hírek hajszolásával, a sebesült- és veszteséglisták böngészésével, illetve hasztalan tanakodással

telt. A másikért való aggodás a szép számmal fennmaradt háborús levelezések leggyakoribb témájának számított. Emellett a családról szóló hírek, az időjárásról és a gazdaságról szóló beszámolók, valamint az egymás iránti érzelmek megvallása szerepelt kiemelt helyen. A hosszú várakozások kapcsolatát tett próbára. Férje hűsége iránt érdeklődött a békési Kiss Jánosné is, amikor ezeket írta: „*nekem elég jó van mostanában, csak hogy nagyon mesze vagyunk egymástól, ez bánt engem nagyon, tán meg is nősülnek már magok oda, mert idehaza na-*

gyon sok kerül évek ót(a) a székelj katonákkal nagyon sok polgári házasságot köt sok lány. kerül közte olyan ember is, akinek Felesége, családja van és it egy lánya fel lesz. sokat elgondolunk mi is a Rabatinéval, ha össze ülhetünk, hogy magok nem így élnek é vele, minket megtagadhatnak de nem mindenki van az a(z) érzés, már az én gyomrom nem vené be az ójat, mert csak egyet lehet igazán szeretni.” Akik csak tehették, kisebb csomagok összeállításával és a frontra küldésével próbálták a katonának bevonult családfő ellátmányán javítani. Az ilyen pakkokban a szalonna, kenyér és pálinka mellett rendszerint némi dohány is lapult.

Bár a cenzúra mindvégig éberem örködött a tényleges katonai helyzet bemutatása fölött, és amennyire csak lehetett, szelektíven tájékoztatott a vereségekről, azért a hazatérő katonáktól és más informális csatornákon keresztül eljutottak a hírek a lakossághoz is. A lelkesedés így hamar lelohadt, és előbb kiábrándulás, majd apátia követte. A világháború kitörésekor még hazafias darabokat és a háborút éltető – jobbára giccses és sematikus – színműveket játszó színházak sem tudták néhány hónapnál tovább fenntartani a háborús buzgalmat. A frontesemények beszüremkedtek a mindennapokba, jól példázza ezt, hogy Prezmysl hosszú ostrom utáni elestének hírére a kor ünnepezt színésznője, Fedák Sári a következő sorokat intézte Molnár Ferenchez: „*Ferikém példátlan fáradt vagyok és ideges, de olyan ideges, hogy szeretnék futni a fenébe. – Przemysl tönkre tett. Úgy járnak az emberek, mint az örültek, sírnak az utcán, az asszonyok meg ájuldoznak. Leírhatatlan ez a lehangoltság. Nekem még könnyű, mert te megmagyaráztad, hogy hogy van, és én nem fogom fel olyan tragikusan és én is majd elestem mikor meghallottam. Alig bírtunk játszani. Iszonyú pocsek mesterség ilyenkor a színészet.”*

Románia 1916-os hadba szállásával az antant oldalán és a hadüzenettel egy időben indított támadásával a háború kézzelfogható valósággá vált. Amíg az országhatároktól távol zajló frontmozgások gyakorta csak a lakosság legfőbb beszédtemáját biztosították, az erdélyi román betörés sokaknak már közvetlen háborús tapasztalatot is jelentett. Erdélyből menekülő tíz- és százezrek tartottak nyugat felé, akiket igyekeztek aztán ideiglenes szállásokon elhelyezni. Sokak számára – a halottak és sebesül-

Az Augusztia Gyorssegély-alap

A hivatalosan 1914. augusztus 6-án megalakult Augusztia Gyorssegély-alap az első világháború alatti Magyarország legismertebb civil jótékonyági szervezetének szármított. Névadója és védnöke Augusztia főherceg asszony, alcúti Habsburg József Ágost osztrák főherceg és magyar királyi herceg felesége volt, aki saját vagyonából 5000 koronát ajánlott fel az alap céljaira. Ügyvezető igazgatóként a szépirodalmi munkásságával ismertté vált Lónyay Sándorné szül. Becsky Ida tevékenykedett, de az alap igazgatóságának tagja volt Bárczy István polgármester és Láncty Leó bankigazgató is, díszelnökévé pedig Csernoch János bíboros, esztergomi érseket választották.

A mozgalom legfontosabb céljaként „a bánat és a nyomor enyhítését” jelölte meg, így ez az aranybetűs felirat szerepelt a képviselői által viselt piros karszalagon is. Különösen nagy hangsúlyt fektettek a segélyek gyors célba juttatására. A kezdeti pénzdományok mellett sorozatos felhívásaikkal ruhát, élelmiszert és fűtőanyagot is gyűjtöttek a rászorulóknak. Támogatottjaik közé nemcsak rokkant és sebesült frontkatonák tartoztak, de a hadba vonultak családjait is segítették. Jó szerzettségének köszönhetően a mozgalom

csakhamar széles ismertségre és támogatókra tett szert az arisztokrácia és a polgári középrétegek körében is.

Tevékenységéről a sajtó rendszeresen és elismerően számolt be. Az *Újság* című lap 1915. évi karácsonyi számában a következő méltató sorokat írta a mozgalomról: „*Ötlettel és lelkesedéssel dolgozott, és akkora eredménnyel, amely mindörökké emlékeztetessé teszi a működését. Egyes családokat meg egész néprétegeket mentett meg a legszörnyűbb sorsától. Akciói számát meg se lehet állapítani, szinte minden nap új ötletet termelt. Egy év alatt (tavaly augusztustól idén augusztusig) 185 020,35 korona készpénzsegélyt osztott ki. A természetben való segélyek értékét nem lehet megállapítani, annyi azonban bizonyos, hogy több millióra rug.*”

A lakossági adakozások tették lehetővé, hogy az alap több szükségkórházat hozzon létre, 1915. februárjától pedig korszerűen felszerelt kórházvonalat is működtessen a sebesült frontkatonák szállítására. Már 1914. augusztus 11-én megjelent az első, „*Aranyat Vasért-mozgalom*” címet viselő felhívásuk, amelynek értelmében az ékszereiket felajánlók „*Pro Patria 1914*” feliratú vasgyűrűt kaptak, amelynek viselése hamar divatba jött. Az alap a leg-

változatosabb karitatív célú felhívásokkal és kezdeményezésekkel állt elő, legyen szó nemesfémgyűjtésről, jótékony célú koncertekről és hangversenysorozatokról, kiállításokról, sportmérkőzésekről, tombolákról vagy segélybélyegek, emlékérmek, naptárak, cigarettahüvelyek, nyakkendők és levelezőlapok kibocsátásáról. A jótékonyági akciókon befolyt pénzüsszegekkel és adományokkal a rászorulókat és a fronton harcolókat segítették, karácsonyi ajándécsomagjaik pedig a frontkatonákat és a hadiárvékat örvendeztették meg.

A mozgalom anyagi bázisát növelte a vendéglőként és kabaréelőadások színhelyeként is működő Augusztia sétahajó, amelyet hétfőnként a lábadozó katonák kikapcsolódásának szolgálatába állítottak. Az alaphoz köthető az országos mozinap 1915. május 19-i megszervezése is. Ahogy ennek plakátja is hirdette, az esemény minden mozibevételét az Augusztia Alap és a Vöröskereszt számára ajánlották fel.

A jótékonyági rendezvények a korszak háborús propagandájának is a legfőbb témáit szolgáltatták. Az Augusztia Alap karitatív felhívásait és plakátjait ezért korok legjelesebb hazai grafikusai – mint Bortnyik Sándor, Moldován Béla vagy Faragó Géza – készítették el.

tek számának emelkedésén túl – ez a pánikszerű erdélyi menekülés és kitelepítés jelentette a háború egyik mély és plasztikus élményét.

A PROPAGANDA

A háború alatt a hatalom nem nélkülözhetette a hátország lakosságának támogatását és egyetértését. A „belföldre” irányuló propaganda célja ezért a háborúból fokozatosan kiábránduló tömegek lelkesedésének „ébren tartása” volt. E célból akár mindennapos használati tárgyak kaptak propagandisztikus szerepet. A propagandagépezet néhány tárgy készítését egyenesen állami monopóliummá tette, és rendelkezett bizonyos jelszavak és színek használatáról is. Az ilyen tárgyak „születéséről” a sajtó rendre beszámolt, felhívásokban és hirdetésekben buzdítva a megvásárlásukra. Minden ilyen portéka beszerzése hazafias tettnek és a vevő háborús elkötelezettségéről tett tanúbizonyságnak számított.

Különleges szerepet töltöttek be a háborús képeslapok és plakátok. Kö-

zülük néhány már a háború kitörésétől fogva a közelgő sikerekbe vetett hitet közvetítette, mások a hazafias buzdító szövegek mellett a romantikus huszárromák és a magyar bakák lovagias tetteinek ábrázolásával a „muszkák” és a szerbek feletti gyors győzelmeket vizionáltak.

Gondolva a legkisebbekre, a játékboltok kirakatai is megteltek háborús társasjátékokkal. A széles választékban korabeli puzzle (kirakós), türelmet vagy stratégiai gondolkodást igénylő játékok és kártyák egyaránt kaphatók voltak. Bár ezekkel leginkább a jobb anyagi helyzetben lévő családok gyerekei játszottak, a játék fegyverekkel űzött „katonásdi” a szegényebb gyerekek körében is elterjedt. Bizonyos értelemben a propaganda mobilizálta a gyerekeket is, akik adománygyűjtő akciókban vettek részt, esetleg félretett pénzüket vagy kedvenc játékukat ajánlhatták fel hazafias célokra. Háborús versikék és mesék jelentek meg ebben az időszakban, elterjedtek „háborúzó” gyerekeket ábrázoló képeslapok, sőt a fővárosi elemi iskolások legszébb háborús témájú rajzaiból az

Iparművészeti Múzeumban kiállítást rendeztek.

A propaganda kezdettől nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a magyar katonai harci erényeit felmagasztalja, ezzel szemben az ellenséges hadsereg tagjait gyenge, jellemtelen, gyáva alakokként mutassa be. Ezek a végletesen leegyszerűsített, sztereotip ábrázolások a korszakban minden „oldalán” általánosak voltak, és szélsőséges esetben valósággal diabolizálták és dehumanizálták az ellenséges háborús felek tagjait. A háborút „kirobbantó” szerbek, az angolok, és az oroszok mellett különösen éles volt a kritika az olaszokkal szemben, akiket a magyar lakosság aljas hitszegőnek és a hármas szövetség elárulóinak tartott.

A mielőbbi győzelembe vetett hit fenntartását szolgálta az a technika is, hogy a veszteségekről a sajtó – a háborús cenzorok szigorának köszönhetően – általában tapintatosan hallgatott vagy a veszteséget minimalizálta, ezzel szemben a győzelmeket mindenkor felnagyítva, pompás sikerekként jelenítette meg. A háború mielőbbi győztes befejezését és a lakosság optimista vá-

rákozását gyakran ironikus képeslapokkal is kiszolgálták. Ezek olyan jeleneteket mutattak be, amelyekben a háborús ellenfelek – különösen a szerb és az orosz vezetők – többnyire ijedt és ügyefogyott szereplőként jelentek meg, akiket a magyar katona könnyedén agyabugyál el és tanít mőresre. Nemegyszer már a zsidók is a gúnyos ábrázolások céltábláivá váltak, jól mutatva a háború alatti antiszemita hangok felerősödését. Az ellenség megbélyegzéséhez az új sláger, a „képes mozgó”, vagyis az ekortájt felfutó mozis segítségét is igénybe vették.

LAZULÓ ERKÖLCSÖK

Az ekkor született visszaemlékezésekben gyakran fogalmazódik meg, hogy a hosszú háború kikezdte az ország erkölcsi rendjét is. Az egymástól hónapokra – a hadifoglyok esetében akár öt-hat évre – elszakított párok sokszor valóban nehezen viselték a másik nem „távolságát”, és engedtek – ki így, ki úgy – a kérők udvarlásának. Amíg a frontokon a mindennapos halállal szembesülve a bakák közt gyakran dívott a carpe diem életérzés – s igyekeztek a háború poklának szüneteit féktelen szórakozással és mámorral eltölteni –, otthon nemegyszer a gazdaságban dolgoztatott hadifogoly, a felmentett falubeli vagy a hatalmával visszaélő jegyző alakított ki intim viszonyt az „elárvult” feleséggel.

Egy ilyen kapcsolatból született gyermekéről a feleség így számolt be olasz hadifogságba esett férjének: „Nem tehetek róla, a jó Isten még ezt is rám mérte, ezt a sort, kedves aranyos jó párom, mikor az ősszel a répát hordtam akkor a gazda kért erre a gyalázatos életre, és ő engem mindég megkísért, hogy én adjam vele össze magamat, hogy akkor bátran vihetek mindent a jószágaimnak, és én ráhallgattam a szavára akkor az eccer, és igen szerencsétlenül jártam véle, de kedves párom, iszen tudod nagyon jól, hogy mindég nekem köllött gyúszni-mászni a jószágom által, hogy csak legyen valami, mire meggyüssz, nem rossziaságom által, vagyis talán kurválkodásom által jártam így, hanem az iparkodásom által jártam ilyen szerencsétlenül, van egy kis leány a gazdától.” A köznyelv az ilyen gyerekeket hívta „hadigyerekeknek”. Ha a férj túlélte a háborút és hazatért, dönthetett, hogy elfogadja-e az új gyerekeket és

megbocsát hűtlen arájának, vagy inkább elválik.

A háború természetesen hatással volt a gyengébb nem városi képviselőire is. A megözvegyült feleség, a várakozásba beleunt fiatal ara vagy a „férfiünlés” időkben csapodár nőszemély gyakran szolgáltatott témát némely vitriolos tollú publicistának. Krúdy Gyula a főváros incselkedő nőiről 1917-ben írta a következő, cseppet sem hízelgő sorokat: „Leülnek a szalonban és szemérmetlenül panaszkodnak udvarlók csalfaságáról. Egymást rontják, biztatják, eltökélik. A rossz példa oly ragadós! Szinte fehér holló a tisztességes asszony a városban! [...] azok, akik a premiérekben, éttermekben, cukrászdákban henteregnek, oly elvetemedettek, hogy nincsen olyan férfi a városban, aki megmentené őket a máglyától, ha még fennállana ez a derék szokás.”

SZÓRAKOZÁS – ÉTTERMEK, KÁVÉHÁZAK, MOZI

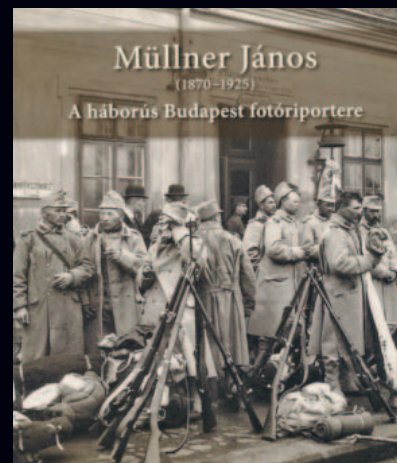
Budapest már a háború előtt sem csak az ország fővárosának, hanem a szórakozás fellegvárának is számított. Ez a központi szerepe nem változott meg a háborús körülmények dacára sem. A kávéházak a háború alatt is működtek. A csípős pesti humor megőrizte a „kávéházi Konrád” kifejezést. Ezzel azokat csúfolták, akik sokat okoskodtak a háborúról, de ténylegesen nem vettek részt az eseményekben, hanem kényelmes törzszaklatuk megnyugtató „fedezéke” mögül hirdették véleményüket.

Gyakran került sor ezekben az években úgynevezett hadikiállításokra, és arra is, hogy az ellenségtől szerzett nehézfegyverzetet – többnyire ágyúkat – a városok forgalmas helyein közszemlére tették. Különösen nagy visszhangja volt a Pasaréti lövészárk létrehozásának: az eredeti lövészárkot és tábort berendezéseket imitáló interaktív kiállításnak már az 1914. augusztusi megnyitóján több mint húszezer látogató jelent meg. A reggel tíztől este tíz óráig nyitva tartó interaktív kiállításokon a látogatók testközelből szembesülhettek a frontra került családtagok mindennapos körülményeivel. A főváros közönségének „legkellemesebb és tanulságos kirándulóhelyének” titulált hadiskanzenben a lövészárk mellett tüzérségi állást, segélyhelyeket, tiszti és legénységi szállásokat is felépítettek az érdeklődőknek, a felállított

tábort sátrakban pedig hadfelszerelési tárgyakat és komplett berendezéseket állítottak ki. Ezenkívül a látogatók meghatározott napokon előadásokat és katonazenét hallgathattak, tűzijátékban gyönyörködhetek, s kézbe vehettek több háborús fegyvert és eszközt is. Ez és számos más nyilvános rendezvény, koncert, sportesemény is jótékony célokat szolgált: bevételeikből sebesült katonákat és rászoruló családokat segítettek.

A pesti polgár, ha egyre vékonyabb erszénnyel is, de amíg csak tudott, kávéházba járt. Ugyanez a „virágzás” figyelhető meg az éttermeknél és a fogadónál is, dacára annak, hogy mindenhol egyre silányabb minőségű ételeket szolgáltak fel. „[...]a messzi határokon

KÖNYVAJÁNLÓ

A Budapesti Történelmi Múzeum kiadásában megjelent

Demeter Zsuzsanna
Stemplerné Balog Ilona:

Müllner János
1870-1925

A háborús Budapest fotóriportere
című képes album.

A mintegy háromszáz fényképet tartalmazó kötet a háborús Budapest mindennapi életét mutatja be Müllner János fotóriporter munkásságának tükrében.

A felhasznált képek a BTM Kiscelli Múzeumának Fényképgyűjteményéből és a MNM Történelmi Fényképtárából származnak.

A könyv a Kiscelli Múzeum
(1037 Budapest, Kiscelli u. 108.)
shopjában kapható 2800 Ft-os áron

talán hideg konzervet és reá frissen hullott havat étkeznek testvéreim, azonban úgy látom, hogy a városban még mindig elegenden vagyunk, a vacsorázóhelyeken nehéz a kellemes asztalhoz való jutás, a divatos éttermekben a zene és a női kacaj együtt tündöklök a csillárok lángjaival, a vásárcsarnokok tömve vannak és a csemegekereskedők alig győzik kiszolgálni vevőiket – és Pesten soha ily rossz nem volt az élelmezés, mint manapság. Rendes ételt kapni nem lehet a város fogadóiban [...] Szégyenletesen elromlott a híres magyar koszt. Fehér holló a vendéglő, ahol tisztán, ízletesen, ehetően főzik meg az ételket” – sommázza Krúdy Gyula a fővárosi éttermek minőségéről alkotott leújtó véleményét.

Az első világháború lendítette fel a magyar filmgyártást is, mivel az ellenséges brit, francia és (1917-től) amerikai „filmhatalmak” mozgóképeit betiltották. Az érdeklődésnek köszönhetően az 1910-es évek végén már közel 100 mozi üzemelt Budapesten, az 1915-ös 26 helyett 1918-ban már 102 játékfilmet készítettek az ekkor gomba módra szaporodó stúdiókban (Hungária, Astra, Star, Corvin).

A szórakozás fellendülése mellett a háborús évek kétségkívül legnagyobb látványossága a Ferenc József örökébe lépő IV. Károly királlyá koronázása volt a budai Várban 1916. december 30-án. Az ünnepélyes beik-

tatás nem nélkülözte a pompát és a reprezentációt, sokakat ugyanakkor csalódottsággal töltött el, hogy az új uralkodó – háborús elfoglaltságára hivatkozva – még aznap elhagyta a magyar fővárost, és Bécsbe távozott kíséretével.

A kezdeti bizonytalankodás után, hogy háborús időkben erkölcsös dolog-e színházba járni, a színházak is nyitottak. A színészek egy részét ugyan besorozták katonának, a maradék saját kiszolgáltatót egzisztenciális helyzetükön segítve önálló előadások bemutatására is vállalkoztak. Az orfeumok korabeli bemutatói valóságos propagandadaraboknak tekinthetők. A színlírcsereket tekintve vagy a fronton, vagy egy hátsországi otthonban játszódó előadások célja a „hazafias”, „patrióta” szellem és a háborús elkötelezettség fenntartása volt.

MEGVÁLTOZOTT NŐI SZEREPEK

A frontra került férfiak mellett a magukra maradt nők is igyekeztek kivenni részüket a háborús erőfeszítések közül. Az arisztokrácia és a politikai elit prominens hölgytagjai már az első hónapokban „hazafias gyűjtéseket” szerveztek, a befolyt pénzeket pedig a katonaság szükségleteinek kielégítésére vagy a nyomor szélén egyensúlyozó hozzátartozóik segítésére használták fel. Különösen ismert volt a Vöröske-

reszt áldásos munkája és az Augustza Gyorssegély-alap tevékenysége. Ez utóbbi, 1914 augusztusában alakult szervezet gyűjtéseivel és a legkülönbözőbb karitatív akcióival a háború végéig munkálkodott a sebesült és rokkant katonák, a hadiözvegyek, a hadiárva és a szegények támogatásán.

A rendszer a korszak hölgyeitől mindenekelőtt a háborús célok mellett kiállást, kitartást és állhatatosságot követelt. A propaganda által is népszerűsített nőideállá ettől kezdve az elkötelezett „honleány” vált, aki nemcsak szerepet vállal a gyűjtésekben, de ha tud, erőn felül adakozik is háborús célokra, hadikölcsönt jegyez, és kiveszi a részét a sebesültek ápolásából. Mindezen túl pedig visszafogottságot mutat: a ruházatkodási igényeit szűkebbre szabja, és megelégszik az osztrák, de különösen a magyar árucikkkel, a konyhában pedig ahogy tud, takarékoskodik.

Az újabb és újabb hadikölcsönkötvények szorgalmas vásárlásán túl az ápolónői tevékenység és valamely karitatív szervezetben való munkavállalás a notabilitások hölgytagjainak köreiből való társadalmi elvárásává vált. A fontoskodók mellett a néhány hetes ápolói kurzust követően végezhető sebesültgondozásban sokan az igazi társadalmi szerepvállalás lehetőségét látták meg. Így érzett Andrássy Ilona grófnő is, aki külön kérte, hogy „jó nehéz helyre” tegyék, „ahol sok a dolog”. A frontokról érkezett sebesültek tömkelegét (el)lát-

Nő mint konfliktuskocsis a Keleti pályaudvarnál

va sokan csömörlöttek meg a háborútól, és váltak mindinkább pacifistává.

Női utcaseprő
egy budapesti
utcán, 1915

Andrássy Ilona – akinek férje, Esterházy Pál gróf is a keleti fronton hunyt el – ennek az érzületnek a legplasztikusabb megfogalmazását 1915-ös pápai karácsonyi elményeinek megörökítésekor adja: „Az egyik román katonára, aki bejött megnézni és tegnap egész érzéketlen volt, most könnyezve eltakarta az arcát. Ilyenkor kérdezem magamtól, mi az, hogy nemzet, mi az, hogy ellenség vagy fajgyűlölet? [...] Az emberi szívek mégiscsak egyformák mindenütt! [...] Nekem mindig ellen-szenvesek voltak a románok, mint faj; pláne most, amikor nem tudjuk velünk tart-e, vagy ellenünk – de amikor ennek a durva, mogorva képű parasztnak az arcába néztem, mely csak úgy rángatózott a meghatottságtól, éreztem először életemben, hogy a nemzeteken kívül és felül emberek vagyunk mindnyájan. Isten tudja, talán még a szerb komitácik is!”, és – tette hozzá – ezért még „az ellenségeinket is sajnálom egész szívemmel!”

A paraszti társadalom hagyományosan épített a nők erejére, de a gyengébb nem egyes képviselői dolgoztak már a háború előtt a városokban is. Valaki cselédnek szegődött el, más gyerekeket tanított, gyárban vagy telefonos kisasszonyként dolgozott. Mivel a gazdaság teljesítménye csökkent, kezdettől nagymértékben vették igénybe a nők erejét, akiket időnként a korábban kizárólag férfiak által űzött munkakörökben is foglalkoztattak. A fővárosi utcaképből ekkor tűntek fel a női utcaseprők, villamoskalauzok, kéményseprők, tűzoltók vagy postások. A korábban nem sokra tartott cselédek a háborús körülmények között elkezdtek a jobban fizető állásokba igyekezni vagy szükségből az otthoni gazdaságban besegíteni, s a számukban megmutatkozó hiány miatt az ázsiójuk jelentősen nőtt.

A háború következtében egyre több nő érettségizhetett le, a pedagógusok körében és az egyetemeken szintén megnőtt a nők aránya. Voltak egyetemek, amelyek valósággal „elnőiesedtek” ebben az időben: az 1917–1918-as tanévben a Budapesti Tudományegyetem hallgatóinak már több mint 40%-a volt nő, a bölcsészettudományi karon pedig arányuk meghaladta az összes hallgató felét.

Az elesett katonák után a háború legnagyobb kárvallottjai éppen a nők voltak. Az öldöklés végére tulajdonképpen alig akadt olyan nő, aki ne gyászolt volna férjét, apát, testvért vagy fiúgyermeket. Őket aligha kárpótolhatta a háborús erőfeszítéseikért kapható kitüntetés vagy az önkéntes munkájukért adományozott díszérem. A nők erőfeszítéseit 1917 karácsonyán mondott beszédében volt miniszterelnök, Tisza István is elismerte, amikor az „otthon hősnőinek” példamutató magatartását dicsérte. A nők háborús erőfeszítései nem múltak el nyomtalanul: a szigorú alá-fölé rendeltségi viszonyok és a merev társadalmi struktúrák a háború következtében oldódtak. Azáltal, hogy a gyengébb nem képviselői ennyi erővel tettek tanúbizonyságot, a világháború nemcsak lökést adott a nőmozgalmaknak és az általános választójogi küzdelmeknek, de a közgondolkodást is formálta. Így az első világháború hozzájárult a modern nő ideájának megteremtéséhez is.

KIMERÜLÉS

Az 1914-ben még oly lelkes és elszánt lakosság először csak elbizonytalanodott, majd egyre jobban kiábrándult az elhúzódó háborúból. A kormányzat, érzékelve a lakosság romló hangulatát, előbb a hadisegély-növeléssel, majd drágasági pótlék bevezetésével és különféle „népjóléti egyletek” létrehozásával próbálkozott. Közben a hadiözvegyek száma is fokozatosan nőtt, és megszokott látvánnyá vált – az utcaképhez hovatovább „szervesen” hozzátartozó – a kolduló rokkant katonák je-

lenléte. Amíg a frontokon a katonák közül sürgették egyre többen a háború végét, addig az otthoniak a tarthatatlan közállapotoknak, a jegyrendszernek és a vég nélküli sorban állásoknak a felszámolását követelték. Vidéken egyre-másra fordultak szembe a karhatalommal, a fővárosban pedig munkabeszüntetésekkel igyekeztek megbénítani a termelést.

1917-től egyre gyakrabban került sor munkamegtagadásokra, üzemi sztrájkokra és kisebb-nagyobb lázadásokra. A megnövekedett taglétszámú szociáldemokrata szakszervezetek élére álltak a háborúellenes és a demokratikus – általános választójogot, földreformot követelő – mozgalmaknak. 1918. január 18-án ötnapos sztrájk vette kezdetét, amelyben 200 ezren vettek részt, és csak karhatalom kivezénylésével lehetett letörni. A karhatalom több esetben már csak erőszakkal tudott úrrá lenni a rendbontáson. A Mávag Gépgyárban június 17-én kitört sztrájk során belelőttek a tömegbe, és 4 ember meghalt, ami szintén csak olaj volt a tűzre.

1918-ra nemcsak a frontkatonák, de a hátszágban élők is belefáradtak a háborúba. A frontokon mind gyakoribbá váltak a szökések és a parancsmegtagadások. Csak az utolsó háborús év májusában közel 21 ezer alkalommal intézkedett a katonai rendőrség, főként fegyelmi – különösen szökési – ügyekben. Ha mindez nem lett volna elég, 1918-tól még a spanyolnátha is pusztított a legyengült, így kevésbé ellenálló lakosság soraiban, döntően a fiatalok közül szedve áldozatait. 1918 őszére a hátszág teljesen kimerült, és általános lett a háború mielőbbi befejezésének óhaja, azaz a békevágy. ♦

CSORBA CSABA

BOROK ÉS HARCOK FÖLDJE

TOKAJ-HEGYALJA
A 16-17. SZÁZADBAN

A Hegyalja tájnév a 16. században kezd elterjedni, majd egyre inkább meghonosodik a Tokaj-Hegyalja megnevezés, mintegy megkülönböztetésül a Kárpát-medence más „hegyalja” nevet viselő tájaitól. Annál is inkább, mert Pozsony-Hegyalja (vagy Hegyalatt), Arad-Hegyalja, az Erdélyi-Hegyalja (Nagyenyed és Gyulafehérvár vidéke) szintén nevezetes bortermő helyeknek számítottak már a középkor óta. Tokaj-Hegyalja borait már a 16. század második felétől összefoglaló néven „tokajiként” kezdték emlegetni, s ez az elnevezés terjedt el aztán és maradt meg napjainkig világszerte.

Tokaj fekvése különleges tiszteletet parancsoló: a vulkanikus eredetű tokaji Nagy-hegy (Nagy-Kopasz) 528 méterig emelkedő, hatalmas tömbje monumentálisan magasodik a környező sík vidék fölé. Az északi irányban húzódó hegyvonulattól elkülönül. Találóa fogalmazta meg útirajzában Petőfi Sándor: úgy áll, „*mint vezér a seregek előtt*”. Több mint hét évszázaddal ezelőtt Anonymus is leírta regényes gesztájában, hogy micsoda egyedülálló kilátóhely a tokaji hegy (ő tarcali hegynek nevezte). Egészen bizonyos, hogy ennek az „*örhelynek*” a különleges értékét már honfoglalóink is értékelhették. (Ezek után már csupán azt nem érti a mai kor embere, hogy miért nem épült mindmáig kilátó erre a különleges, idegenforgalmi szempontból semmi mással össze nem vethető magaslatra.)

Sopron, Eger, Borsod, Abaúj, Veszprém, Zala megyékben, végül Erdélyben és Szlavóniában termelnek.”

Oláh Miklós felsorolja, melyek azok a települések, amelyek határában különösen jó bor terem: megemlíti például Budát, Esztergomot, Sopront, Pécsét, Pozsonyt, Bazint, Szentgyörgyöt, Munkácsot. A Hegyalja településeit különösen gondosan számba veszi: Tokajt, Tarcalt, Újhelyt, Sárospatakat, Tállyát, Szántót, Liskát: „*mind kiváló bortermő hely*”. Tovább haladva: „*Miskolc mezőváros [...] kiváló borokban, és mindenféle élelemben bővelkedik.*” A miskolci Avas oldalában épült ki a századok folyamán a régió legnagyobb pincevárosa. Egy 1702-ben készült ingatlanjegyzék több mint kétszáz pincét tüntetett fel.

1613-ban, 1622-ben és 1641-ben folytatott tanácskozásaiakon egyes hegy-

aljai települések már szükségét érezték, hogy szabályozzák a szőlőművelést, a szőlőmunkákat. A 18–19. században részben bővült, részben szűkült a Tokaj-Hegyaljához tartozó települések köre, amelyek zárt borvidéket alkottak. 1737-ben határozta meg egy királyi leirat a borvidékhez tartozó területeket.

Tokaj város 1610-ben írott törvényeit és rendtartását tartalmazó könyve annyi viszontagság közepette máig megmaradt Zemplén vármegye levéltárában (ma Sátoralja-újhelyi Fiókleveletár). A korábbi rendtartás a háborús időkben elpusztult, ezért írták le újra. Tokajon kívül Tarcalt és Keresztúr lakossága is elfogadta a szabályozást, amely kitért a közigazgatásra, egyes tisztviselőkre, a szőlővel-borral kapcsolatos tevékenységekre, az adózásra, 1610

A TÖRTÉNETI TÁJ

Több oka is van annak, hogy miért Tokajról kapta emblemikus elnevezését a borvidék és a bor. A Szerencs-patak völgyétől észak-északkeleti irányban hosszan húzódó hegylánc lejtőin található több mint harminc település határa, ahol jellegzetes „hegyaljai” típusú bort adó szőlőt természetnek több mint fél évezrede. Ide számíthatjuk a Szerencsi-dombság szőlőit is, sőt egyes 16–17. századi feljegyzések szerint a hegyaljaival felérő bor termett a Hernád völgyének mindkét oldalán, egyrészt Szikszó környékén, másrészt Abaújszántótól északra, Boldogkőváralja, Korlát, Fony, Hejce térségében is. Sőt a miskolci borok híre-neve is vetekegett valaha Tokaj-Hegyaljával.

Ha kezünkbe vesszük a 16. század első évtizedeinek Magyarországot meglehetősen pontossággal leíró Oláh Miklós *Hungaria* című munkáját, abból megtudhatjuk, hogy hol készültek az akkori emberek értékítélete szerint a legjobb, legkedveltebb borok a Kárpát-medencében: „*Borból olyan sok van, hogy Magyarország csaknem minden vidéke (kivéve azokat a sík vidékeket, melyek a Tiszán innen és túl Várad felé vannak, illetve a Bács vidéket és néhány más helyet) terem nemes borokat, édeset és savanykásat, a kettő köztit, erőset, könnyűt, mérsékelten hatót, de fehérét jóval többet, mint vöröset. [...] A borok közül a többinél először is jobb és nemesebb, amelyet a Szerémségben, majd amit Somogy, Baranya, Pozsony,*

A borvidék lehatárolásával kapcsolatos viták máig tartanak, amit bonyolított a trianoni országhatár-változtatás is.

Egy borvidék lehatárolását több tényező befolyásolja. Egyrészt a természeti adottságok (talaj, éghajlat), a természetett szőlőfajták, a szőlők megmunkálásának, a must feldolgozásának módja, továbbá a borok érlelése, kezelése, tárolásának mikéntje.

A 16–17. században – csakúgy, mint az újabb időkben – a borvidéki szőlőterületek részben nagybirtokosok, részben kisbirtokosok kezében voltak. Az egyházi és világi birtokosok szőlőit a borhoz jól értő vincellérek kezelték, ők irányították a különféle munkálatokat. A nagy uradalmi pincékben voltak

a legideálisabbak a körülmények a borok érleléséhez, tárolásához. A kisbirtokos jobbágyok vagy polgárok, kisenemesek szőlőinek többségében a szőlők gondozása, a borok érlelése, kezelésének szakmai színvonala, a kezdetleges, kicsi pincék kialakítása nem tette lehetővé, hogy igazán jó minőségű borok készüljenek. A borok többségét nem is igen tudták évekig megtartani, hanem igyekeztek minél gyorsabban elfogyasztani az újbort. A óborok élvezeti értéke olyan alacsony volt, hogy többnyire csak a szolgák vagy a legszegényebb vásárlók fogyasztották.

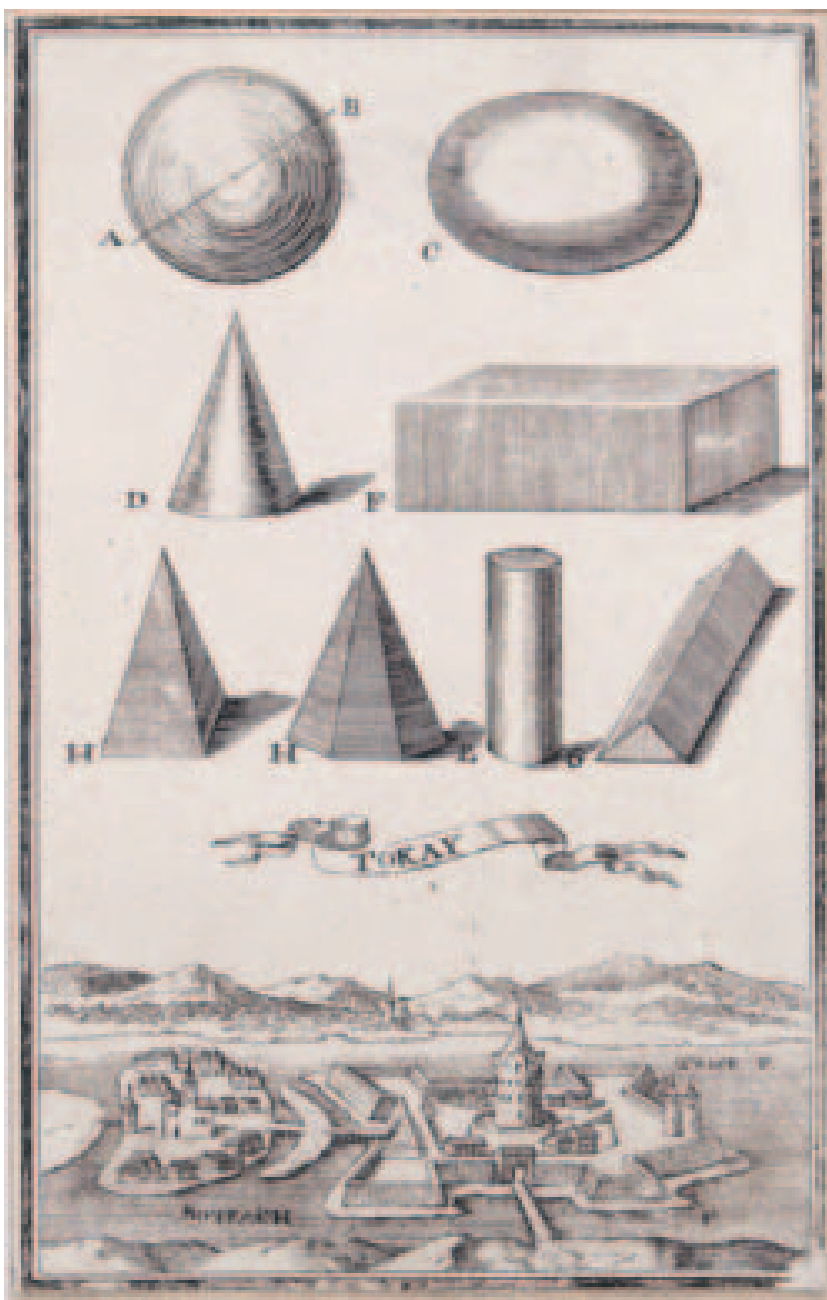
Az uradalmak is jobban jártak, ha a jobbágyok nem természetben adóztak, hanem pénzben váltották meg kötele-

zettségüket. A kilenced vagy tized formájában beadott „kistermelői” borokat az uradalom igyekezett kocsmáiban mielőbb kiárusítani. A papi, szerzetesi, földesúri asztalokra az uradalom saját szőlőiből származó, jól kezelt borok jutottak.

A felső-magyarországi városok (Kassa, Lőcse, Bártfa, Eperjes) is már a 15. századtól egyértelműen arra törekedtek, hogy birtokokat szerezzenek a Hegyalján, ahol vincellérek gondos munkája eredményeképpen olyan borok készültek, amelyeket jó áron el lehetett adni lengyel földön.

Azt, hogy voltaképpen milyenek is lehetnek a 16–17. századi hegyaljai borok s a kapcsolódó peremvidékek állítólag hasonló minőségű borai, hogy tényleg elérték-e azt a színvonalat, amelyről a kortárs leírások megemlékeznek, nem tudhatjuk. A 19. század végi filoxéra után újratelepített szőlők jelentősen különböznek a századokkal korábbiaktól, s ennek a változásnak természetszerűleg jelentkeznie kell a borokban is. Még nagyobb lenne a különbség, ha az utóbbi negyedszázadban meghonosodó új érlelő-, feldolgozótechnológiákkal készült borokat próbálnánk összevetni a legrégebbi megmaradt muzeális borainkkal.

Tokaj mint város, várral rendelkező település, amelynek uradalmához tartozott egyes időszakokban a Hegyalja jelentős része, meghatározó központ volt a borvidéken, a többi mezőváros és falu „rangban” nem mérkőzhetett vele. Ez is indokolta, hogy a hegyaljai borokat kezdték összefoglaló néven „tokajinak” nevezni magyar honban s még inkább külföldön, ahol könnyebb volni kimondani és leírni ezt a nevet, mint a „Hegyalja” szót.

Tokaj várának képe Justus van der Nypoort rézmetszetén, a József trónörökös (később I. József néven magyar király 1705–1711) számára készült mértan-könyvből. Megjelent Bécsben 1686-ban. A tankönyvet a trónörökös cseh származású tanára, Anton Ernest Burckhard von Birckenstein báró állította össze. A geometriai feladatok mellé „szórakoztatásul” került egy-egy magyarországi vár képe. A tokaji látkép korábbi ábrázolások után készült „fantáziakép”. Sem a vár védőművei, sem épületei, sem a nem létező szigeten álló város, sem a környezet (hegyek) nem felelnek meg a valóságnak. De nem is volt cél a pontosság.

A 16–17. századi Magyarország borvidékei közül 1521-től a szerémségi, az 1540-es években a baranyai, tolnai, budai és esztergomi borvidék került török kézre, az 1550-es években az arad-hegyaljai, az 1560-as években a somogyi, a század végén pedig az egri és gyöngyösi borvidék is követte a Szerémség sorsát. Vallási okokból a törökök nem fogyasztottak bort, viszont a szőlőt kedvelték, s megtúrták a keresztény alattvalók bortermelését is.

Tokaj és a Hegyalja nem esett a török hatalom fő támadási irányába, legfeljebb olykor-olykor kisebb-nagyobb rablóbetöréseket kellett elszenvednie. Viszont a Habsburg-hatalom és a keleti országrész (az Erdélyi Fejedelemség) közötti háborúk egyik állandó helyszínének számított: ütközőzóna lett.

Szapolyai János, az ország legnagyobb és legtekintélyesebb birtokosa, aki biztos távolságban maradt Szulejmán szultán győzedelmesen elvonuló seregétől, 1526. október közepén Tokajban tartózkodott. ☒ volt Tokaj és Tállya, a Hernád völgyében Boldogkő, valamint a hegyek között megbújó Regéc várának ura. Tokajban október 14-én ültek össze tanácskozásra a Szapolyait támogató főurak. Október 17-én döntöttek úgy, hogy királyválasztó országgyűlést hirdetnek november 5-re Székesfehérvárra. A hagyomány szerint Tokaj város főterén, az ún. Rákóczi-pince ma is látogatható, impozáns nagytéremben volt a nevezetes tanácskozás.

A Székesfehérvárott királlyá koronázott és csaknem az egész országot ténylegesen is a kezében tartó János király nem sokáig örülhetett trónra kerülésének. Az 1526. december 17-én Pozsonyban magyar királlyá választott Habsburg Ferdinánd cseh király és ausztriai főherceg 1527 nyarán sereget küldött János király ellen. Szeptember 26–27-én a Tokaj mellett vívott csatában I. Ferdinánd király hadai döntő győzelmet arattak. Ellenállás nélkül vehették birtokba nemcsak Tokaj, hanem rövidesen Tállya, Regéc és Boldogkő várát is, János király több más erősségével együtt. A Habsburg király mellé álló főurak megkapták a jutalmukat: Báthori István lett Tokaj és Tállya várának és uradalmának birtokosa.

Az 1528–1530, majd az 1535–1537 közötti esztendőkből ismételtén a két király hadai közötti küzdelem színtere volt Tokaj és a Hegyalja. János király

halála (1540) után egy évtizedes huzavona következett az ország egyesítéséről. A török portyázók idáig ugyan még nem értek el, de a Hegyaljának mégsem maradt nyugalma, amit Szkhárosi Horváth András tállyai prédikátor versben panaszkodott el:

*„Ezeröttszázban és az negyvenötben,
Az urak valának nagy kegyetlenségben,
És szegény község nagy szertelenségben,
Tállyán az polgárok nagy egyenetlenségben.”*

1551 augusztusában Izabella királyné Tokajon és Kassán át távozott János király egykori országrészéből, amelyet a koronával együtt átadott I. Ferdinánd király megbízottainak. Fél évtizedes távollét után, 1556 októberében Izabella királyné és fia, János Zsigmond visszatért Erdélybe, ami azt jelentette, hogy Erdély és a vele határos keleti országrész egész sor vármegyéje, köztük Zemplén is szembefordult I. Ferdinánd király uralmával. Németi Ferenc tokaji tisztartó átpártolásával János Zsigmond uralma alá jutott Tokaj vára, sőt a stratégiaileg fontos helyen fekvő Szerencs városában a bencés apátság köveiből várat építtetett, amelyet később huszárvárral is kibővített.

Ferdinánd azonban nem törődött bele hatalmi területének megcsonkításába. A Kassa–Miskolc vonaltól keletre fekvő régió (különösképpen a Hegyalja) másfél évtizedre hadszínterré vált. 1558 nyarán előbb a Tokaj várára, majd a Szerencsre támadó hadat verte szét Németi Ferenc, aki nemcsak a hadakozáshoz értett, hanem a művelődés ügyét is támogatta. Neki köszönhető Gönc református papja, Székely István világrónikájának kiadása (1558), majd a *Magyar decretum* című törvénygyűjtemény megjelentetése (1565).

1562-ben a tarcali zsinat is Németi Ferenc oltalmában ülésezett. Az ott összegyűlt hegyaljai települések (Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, Szerencs, Ond) küldöttei elfogadták a kálvini első magyar hitvallást, azaz a református hitelveket.

Ebben az évben Németi Ferenc úgy próbálta kivédeni a Szerencs elleni újabb támadást, hogy a budai pasától kért segítséget. A füleki bég által vezetett török „segélyhad” Szikszó környékéig jutott s azt pusztította. Thelekessy Imre felső-magyarországi főkapitány azonban szétverte a török sereget, amely a Hegyalja nyugati szegélye számára is pusztulást hozhatott volna. A győztes királyi hadak kiszabadítottak

sok rabot, és nagy zsákmányra tettek szert. A kiszabadult emberek öröme azonban igencsak felemás lehetett, mert elpusztított javaikért nem kaphattak semmiféle kárpótlást, s a törököktől visszaszerzett zsákmányon is – szokás szerint – a győztes sereg vezetői és katonái osztoztak. Így volt ez az 1577. és 1588. évi hasonló győztes csaták után is...

Ezekben az években – miként Forgách Ferenc *Emlékiratában* olvashatjuk – *„egyetlen szüretet sem hagytak érintetlenül”* a királyi csapatok. A katonák *„a várakkal aztán keveset törődnek, szokás szerint késő éjszakáig nyakalják a bort”*. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a Szerencsre támadó, a boroshordók mellett „vitézkedő” hadat Németi Ferenc könnyűszerrel verte szét.

Az I. Ferdinánd utódjaként 1564-ben trónra kerülő új király, Miksa uralkodása alatt is folytatódtak a háborúskodások. 1565 januárjában döntő fordulatot jelentett, hogy Lazarus Schwendi vezetésével erős had támadta meg Tokajt. Kihasználva, hogy befagytak a folyók, az ostromlók ágyúí szétlőtték a védőműveket, s Németi halálos sebesülése után elfoglalták a várat. Ezt követően Szerencs őrsége sem bízott az ellenállás sikerében, s negyednapra megadta magát.

Egy 1569-ben Velencében megjelent itáliai nyomtatvány, amely a világ nevezetes városainak és erődítményeinek képét és leírását ismertette meg az érdeklődő olvasókkal, Tokaj ábrázolását, leírását is közölte, említve 1565. évi ostromát.

1566 októberében János Zsigmond megkísérelte Tokaj visszafoglalását, de a Tisza és a Bodrog folyó ezúttal a védőket oltalmazta. Amikor azonban megtudta, hogy Szigetvár alatt meghalt Szulejmán szultán, felhagyott az ostrommal. A „szövetséges” tatár csapatok közben a Hegyalját pusztították, Kassa környékéig felhatolva. Bár János Zsigmond aztán szétverte őket, és sok rabot kiszabadított, az elpusztított ingó és ingatlan javak kárvallottjain ez nem sokat segített.

1567-ben a Hernád-völgy településeit rabolták végig a portyázó török csapatok. Az elpusztult helységek között találjuk Bodrogkeresztúrt, Zombort, Szerencset, Bekecset is. Csak az 1568 februárjában megkötött drinápolyi béke hozott csaknem negyedszázadra viszonylagos nyugalmat a hegyaljai régióknak is. Hegyalja számára azon-

ban különösen nagy veszélyt jelentett, hogy 1596-ban török kézre került Eger vára, ahonnan rabló-portyázó, hódoltató csapatok számára könnyen elérhetőeknek számítottak a tokaji borvidék mezővárosai és falvai.

A tokaji uradalom része volt Tokaj, Keresztúr, Tarcál és Zombor; Szerencs mezőváros, Vámosújfalú és Ond (továbbá Hernád, Takta Tisza menti falvak). 1603-ban szerzett végleges királyi adományt Szerencsre a családjának vagyonát és tekintélyét megalapozó Rákóczi Zsigmond. A szerencsi uradalom része volt többek között Megyaszó, Zombor, Ond.

1604–1605 telén a Bocskai István felkelő seregével szemben egyre tehetlenebb Basta tábornok hadai Hegyalja városaiban „szörnyű dúlást és fertelmességet” követtek el. Tokajban, Szerencsen, Tarcalon, Keresztúron, Mádon, Zomborban sok búzát, barmot és bort harácsolnak össze, feltöltve Tokaj várának készleteit is. 1606 márciusában mégis rákényszerült Tokaj őrsége a vár feladására. Bocskai István halála után, 1607 februárjában a megegyezés értelmében királyi kézre került Tokaj is, Kassa is.

Alig fél évtizeddel később, 1611-ben, majd 1613-ban is a Rákóczi György birtokában lévő Szerencs váránál készülődtek Erdély elleni hadjáratra a királyi seregek. Akkoriban Tokaj vára a királyhú Thurzó György birtokában volt. Az 1613-ban Erdély fejedelmévé válasz-

tott Bethlen Gábor 1619-ben indította meg első hadjáratát a Habsburg-uralom ellen felkelt cseh rendek szövetségeseiként. Mellé állt Rákóczi György és Tokaj várának kapitánya is. 1621-ben a békekötés Bethlen birtokában hagyta Kassát, Tokajt, a Hegyalját stb. A következő két hadjárat (1623, 1626) utáni békekötések megerősítették a korábbi erdélyi foglalásokat. A Bethlen utódjává választott I. Rákóczi György fejedelem hatalmát Eszterházy Miklós nádor próbálta katonai erővel letörni. A szerencsi uradalomból ugyan csapatai 100 hordó bort és élelmiszereket zsákmányoltak, de hamarosan csúfos kudarcot vallottak.

A fejedelem svéd és francia szövetségben indított 1644. évi hadjárata során elfoglalta Kassát és Tokajt, bár átmenetileg elvesztette Szerencset. A harcok alatt sokat szenvedett a Hegyalja. I. Rákóczi György a béke értelmében megkapta Tokaj, Tarcál, Regéc, Ecsed várát és hét vármegye birtokát – haláláig (ami csak négy évet váratott magára).

Az örömet azonban mérsékelte a pusztító pestisjárvány, s az utókor kegyesen összegezheti az erdélyi fejedelmek hadjáratainak eredményeit (beleértve II. Rákóczi György lengyel „kalandját” is). A nagy gazdasági megterhelést jelentő akciókban tovább pusztult az északi országrész, a magyarság átmeneti, látszólagos „nyereségei” nem álltak ezzel arányban. Az

erdélyi hadakat csupán eszköznek használták a Habsburgok ellenében a külföldi szövetségesek, addig és ahogyan önző céljaiknak megfelelt.

A két Rákóczi-fejedelem, apa és fia az értékes hegyaljai birtokokat hajdútelepülések láncával is próbálta megvédeni. Bócs, Tiszalúc, Gesztely és a hajdúsékhelyé tett Hernádnémeti erődített településeinek lakói szükség esetén tartoztak fegyvert fogni fejedelmi uruk parancsára. A Hernád menti településeket azonban a török hódoltató akciók ellen a hajdúk sem tudták megvédeni.

II. Rákóczi György fejedelem halála (1660) után Tokaj vára kaput nyitott a királyi csapatok előtt. 1664-ben a Szentgotthárd közelében vívott csatában a török főerők ellen elért, látványosnak tűnő siker sokakban azt a reményt ébresztette, hogy most végre megkezdődik az, amire csaknem másfél évszázada vártak: a török kiűzése az országot egész területéről.

A Habsburg Birodalom azonban erre a rengeteg pénzt és hatalmas szervezést igénylő sorsdöntő vállalkozásra még nem volt felkészülve. Alighanem azt is mérlegelték, hogy megéri-e hatalmas pénzösszegek és nagy embervesztés árán megszerezni egy olyan térséget, amely elmaradott, erősen lepusztult, s a harcok miatt még inkább sivárrá, kifosztottá és jórészt néptelenné válik.

Egy türelmetlen és meggondolatlan magyar főúri csoport, látva a bécsi udvar tétlenkedését, a Habsburgok kizárásával akarta megoldani az ország felszabadítását. A Zrínyi–Wesselényi-összeesküvés kalandor jellegű, szervezetlen akciója napok alatt összeomlott, fő szervezői ezért életükkel lakoltak. A királyi hatalom ellen szőtt összeesküvés büntetése a magyar törvények értelmében egyértelműen halál, az már részletkérdés, hogy nem magyar bíróság mondta ki az ítéletet.

A Hegyalja szempontjából a birtokviszonyok jelentős átrendeződése következett az összeesküvés megtorlása miatt. A mozgalomban részes nemesek és polgárok egész sora veszítette el birtokát. A Rákóczi-család hegyaljai monopóliuma is megroppant, bár a legrosszabbat, a kivégzést vagy bört-

A Tokaj-hegyaljai album borítóképe, 1867. Szerkesztette dr. Szabó József akadémikus és Török István földbirtokos.

tönt a „főkoloposok” közül csak I. Rákóczi Ferencnek sikerült elkerülnie. A hegyaljaiak tállyai gyűlésének résztvevőiben volt annyi józanság 1670. május 1-jén, hogy lemondtak mindenfajta fegyveres ellenállásról, és a fegyverletétel mellett határoztak.

1672-től az összeesküvésben részes bujdosók, akiket kurucoknak kezdtek nevezni, bebetörték a Hegyaljára és az északabbi területekre. Az ellenük való akciókban jelentős szerepet kapott a tokaji vár királyi őrsége is. 1678-ban a kurucokat erdélyi fejedelmi csapatok is támogatták. A hadak, majd a következő évben fellépő pestisjárvány a Hegyalja számára katasztrófát jelentett. A tarcali jegyző, Babocsay Izsák krónikája szerint a mezőváros lakossága töredékére csökkent (naponta tízen-húszan haltak meg). A katonaság pusztításait és a járvány következményeit a Hegyalja nem volt képes kiheverni. A 16. század első felében ígéretesen induló fellendülés végleg megtört.

A Thököly Imre vezetésével folyó harc hozott ugyan átmeneti sikereket, de végső soron még inkább tönkretette az északkeleti országrészt, benne a Hegyalját. 1685 őszen omlott össze Thököly „állama”. Egymás után hódolt meg várainak (Tokaj, Szerencs és a többi) őrsége, 1688 januárjában, utolsóként, a Zrínyi Ilona által védett Munkács is.

Az 1686-ot követő évtized sikeres török elleni harcainak nem tudott tiszta szívből örülni a Hegyalja népe, mert közben a katonaság ellátására természetben kivetett (egyre növekvő) adók megnyomorították, a beszállásolt katonaság fékezhetetlenül hatalmaskodott. A bécsi kormányzat pedig mindenféle fondorlattal igyekezett megszerezni (lefoglalni) a legjobb szőlőket. 1697-ben a Sátoraljaújhelyen kirobbant hegyaljai felkelés szervezetlen és átgondolatlan akció volt. Bár időlegesen Sárospatak és Tokaj várát kézre kerítették, a királyi sereg túlereje alig egy hónap leforgása alatt szétzúzta a mozgalmat, amit ismét megtorlás követett, s ez egyebek mellett egy sor hegyaljai szőlő elkobzásával járt.

TOKAJ VÁRA

Tokaj vára a Tisza és a Bodrog összefolyásánál lévő földnyelvre épült. A földnyelvet árokkal vágják át, így a várat voltaképpen minden oldalról víz övezte, ami ideális védettséget bizto-

sított számára. Más szempontból nézve a tájba illeszkedő, kellemes lakóhelynek számított. Középkori váraink döntő többségének helyválasztásánál stratégiai megfontolásokra egyáltalán nem voltak tekintettel. Igyekeztek az adott birtokon egy szép helyet kiválasztani: dombot, hegyet, vízpartot, szigetet stb. A középkori ember korántsem volt érzéketlen a tájképi szépségek iránt!

A vártól több száz méterrel délebbre volt a tiszai átkelőhely, annak őrzésére fekvésénél fogva a vár alkalmatlan volt, de úgy látszik, az építéskor nem is törekedtek rá, hogy ilyen feladatnak megfeleljen. Az átkelőhelynél bizonyára épült külön várhely, amely természetesen nem volt erődített. Épülhetett volna a vár a Nagy-hegy tetejére is. A kitűnő kilátóhely vonzó alternatíva lehetett, de a hegytető olyan hosszú úton közelíthető meg (ma is), amelynek kiépítése nem érte volna meg a fáradságot a középkor technikai lehetőségeit figyelembe véve.

Tállya vára is viszonylag messze épült a településtől, egy meredek hegy tetején. A felszínen alig maradt nyoma falainak. Nehezen megközelíthető, pedig érdemes lenne az utat és a vár területét megtisztítani, sőt kutatni, hiszen csodálatos kilátóhely. Tokaj viszonylag kicsiny vár volt, soha nem számított reprezentatív központnak sem a középkorban, sem később.

Az 1570-es években Poppendorf tervez készített a vár teljes átépítéséről.

Tokaj legismertebb, leglátványosabb látképe a 16. század közepének világát őrizte meg számunkra. A Braun-Hogenberg-féle vár- és városképgyűjtemény Jansson kiadásában jelent meg 1660 körül, bizonyára egy évszázaddal korábbi rajz alapján. Jól látszik rajta a szőlővel beültetett Nagy-hegy, előterében a város, valamint a Bodrog és a Tisza közötti földnyelven álló, akkor még kerek bástyákkal védett vár.

A négyszögű erődítmény tervrajza hatalmas füles bástyáival (egy-egy bástya területe akkora volt, mint az egész középkori belső vár) igazán impozáns látvány. A törökök fő támadási irányából kieső erődítmény ilyen mérvű átalakítására azonban valójában nem volt szükség, no meg pénz sem jutott rá, sokkal fontosabb várak megújítása, karbantartása is a szükségesnél sokkalta késedelmebben és lassabban haladt.

1705-ben II. Rákóczi Ferenc parancsára mint szükségtelen erődítményt lerombolták. Sajnos a kuruc szabadságharc hadvezetése nem fordított elegendő figyelmet a várakra. A nyílt nagyobb ütközetekben a kuruc sereg rendre alulmaradt (hiába volt olykor jelentős létszámfölényben is!), a várak rendszerére támaszkodva viszont sokkal eredményesebben tudta volna megvédeni az egyes területeket, feltartóztatni az ellenséges hadmozdulatokat. Persze gondot jelentett, hogy sem várostromban, sem -védelemben kellően jártas tisztikara és kiképzett katonasága nem volt megfelelő létszámban.

A BORVIDÉK ADOTTSÁGAI ÉS LEHETŐSÉGEI

A zárt borvidék csaknem 900 km² területű. Hagyományosan, a 17-18. századtól így határozták meg latinosan: „*incipit in Sátor, definit in Sátor*”, azaz az abaújszántói Sátor-hegytől a sátoraljaújhelyi Sátor-hegyig terjed.

A tokaji bor különleges, sajátos tulajdonságai több összetevőre vezethetők vissza. Mindenekelőtt meghatározó a hegyvonulat vulkáni kőzetein kialakult talajok, a szőlőterületek fekvése (a lejtő dőlésszöge, égtáj), a páradús mikroklíma, a jellegzetes szőlőfajták, amelyek érési folyamatában sajátos fázist jelent az aszúsodás. A különleges borkezelés, a megfelelő – állandó – hőmérsékletű, változatlan páratartalmú, nemes penészrel borított pincék mikroklímája.

Nem közömbös az sem, milyenek, milyen fából készültek a hordók. S bár a tokaji a szüretet követő év elejétől már fogyasztható mint újbor, a különleges borok többéves érlelést igényelnek. A különleges aszúborok érlelési ideje ideális esetben legalább 5-6 év.

A 17. század közepén a hegyalján is megfordult német Daniel Speer *Magyar Simplicissimus*-ában leírta, hogyan készült akkoriban az aszú: „*Csinálnak, különösen az előkelő uraságok, aszúszőlőlevet is a következő módon. A legérettebb fürtöket langymelegben megaszalják. Tavasz felé aztán a leszemelt szőlőbogyóra nemes bort vagy jóféle lőrért töltenek. Néhány napig dagadni hagyják, s akkor kitapossák, mint a közönséges fürtöket, végül pedig lehűzzék. Ez a legeslegjobb bor, meghaladja a spanyol borokat is.*”

A bor kezelése és palackozása korántsem volt egyszerű feladat, mert például okáért a 19. század közepén egész sor hegyaljai borszállítmány Angliába vagy Amerikába megérkezve fogyaszthatatlan állapotban volt. A francia földre emigráló Szemere Bertalannak, az 1849-es magyar kormány miniszterelnökének kereskedelmi vállalkozása éppen séggel megromlott hegyaljai borszállítmányok miatt jutott csődbe.

A mintegy 130 évvel ezelőtt elterjedt veszedelmes kártevő, a filoxéra előtt a Hegyalján meglehetősen sokfajta szőlőt érleltek. 1829-ben 63 fajtát írtak le. Az utóbbi fél évszázadban ezekből lényegében három maradt meg: a furmint, a hárslevelű és a sárgamuskotály. Napjainkban többen próbálkoznak régi szőlőfajták (pl. kövérszőlő) újrachonosításával is. A szőlőfajták szá-

AZ ELSŐ ASZÚ LEGENDÁJA

A hagyomány szerint Szepesi Laczkó Máté készítette az első aszúborot, s azzal kedveskedett úrnőjének, Lorántffy Zsuzsannának Sátoraljaújhelyben. Valójában azonban az aszúborot már az 1560-as években is említik, egy 1571 májusában készült peres iratban szintén felbukkan aszúbor. Nagyon valószínű, hogy a 16. század első felében készülhettek az első aszúborok, persze akár korábban is. Sajnos a hegyaljai települések középkori iratanyaga szinte teljesen elpusztult, legalábbis az olyan irományok, amelyek a borkészítésre, borfajtákra tartalmaznának adatokat. 1530-ban I. Ferdinánd király engedélyezte, hogy a Hollandiában élő Mária királynénak, II. Lajos király özvegyének aszúborot szállítsanak Magyarországról.

mának korlátozása azonban eleve lehetlenné teszi, hogy a régi borok ízvilágát összehasonlítsuk a maiakéval, csupán találgatásokra vagyunk utalva, milyen lehetett az a „felséges” íz, amely gyönyörködtette, elragadtatásra készítette a 16–17. század emberét.

Bár a világon máshol is vannak a tokaj-hegyaljaihoz hasonló adottságú területek, hiába vittek bárhová tokaji szőlőoltványokat, az ott termelt-kezelt borok nem lettek tokaji jellegűek. Megkísérelte már ezt az 1565-ben e tájon hadvezérként megforduló Lazarus Schwendi is. Tokaji szőlővesszőket vitt Elzászba, ahol elültették, s az ott termelt „tokaji” bort máig Tokay d'Alsace néven forgalmazták. Sőt az elzászi Colmar városának főterén szobrot is emeltek a páncélba öltözött hadvezérnek, aki jobbjobban nem fegyvert tart, hanem szőlővenyigéket emel a magasba, mintegy győzelmi trófeaként.

A 18. században az orosz cári udvar is próbálkozott tokaji vesszők elülteté-

sével és „tokaji” bor termelésével a birodalomban – hiába.

VÁROSOK ÉS FALVAK

A 16–17. században méltán híres különleges borok termőhelyeinek települései – gondolhatnánk – gazdag városok, tehető falvak lehettek. Ha manapság ellátogat az ember a Kárpát-medence nyugati határszélén fekvő városokba, Kőszegre, Sopronba, Rusztra, Kismartonba, Pozsonyba, Bazinba, Modorba, Szentgyörgyre, azt tapasztalja, hogy ezek már a középkorban, de legkésőbb a 16–17. században olyan gazdag városok voltak, amelyeket tornyokkal-bástyákkal megerősített kőfal védett, bennük pompás templomok emelkedtek, a falakon belül emeletes házak sorakoztak, amelyek úgy épültek, hogy (kisebb változtatásokkal) máig lakhatók s megmaradtak. Ezeket a városokat elsősorban bortermelésük és borkereskedelmük tette gazdaggá. A bort a Magyarországgal határos, közeli osztrák területekre exportálták. Ebből gazdagodtak meg polgáraik, s ez a gazdagság máig szembeszökő minden idelátogató számára.

A 16–17. századi tokaj-hegyaljai mezővárosok mai településképét összehasonlítva a felsorolt városokkal, a különbség döbbenetes. Az említett nyugati városok borai sem a 16–17. században, sem azóta soha nem versenyezhettek sem hazai, sem nemzetközi hírnevüket tekintve a tokaji borokkal. A tokaji polgárok mégsem gazdagodtak meg. Ha volt is valamiféle városfal e települések körül (Tokajban, Tarcalon, Tállyán), ma már nem látható vagy alig maradt nyoma, ugyanis nem volt jelentős, igazán szilárd, monumentális építmény. Tállyának volt ugyan vára is, de már 1536-ban rommá lett, Szerencsen állt vár, de a várost nem vette körül fal, csupán a középkori eredetű református templomot kerítette szerény védmű. Kivételnek számít Sárospatak, amelynek szinte teljesen megmaradtak a falai, de ezek a hajdani városnak csak igen kicsiny, belső magját övezték, amelyen belül csupán néhány tucat háznak lehetett helye.

A Rákóczi-családnak Tállyán, Tarcalon és Tolcsván állt a 17. században épült s máig megmaradt (átépített) kúriája. A sátoraljaújhelyi egykori Rákóczi-kúria elpusztult. Monokon és Golpon áll egy-egy 16. századi várkas-

tély. Szerencsén a 16–17. században épült a várkastély.

17. századi polgárházak nem maradtak ránk Tokaj-Hegyalján. Ez nemcsak a háborús pusztításoknak tudható be, hanem inkább annak, hogy nem voltak erős, időtálló épületek, amelyeket érdemes lett volna megőrizni. A ma látható „rég” épületek a hegyaljai városokban többnyire 19. századiak, alig néhány 18. századi akad (pl. Tokajban, Tállyán, Tarcalon, Erdőbényén, Mádon).

Az egykori bortermelés legrégebb tanúi a pincék. Ezek között sok középkori s még több 16–17. századi akad. Kutatásukra, feltárásukra, felmérésükre, műemlékvédelmükre a legutóbbi időkig kevés gondot fordítottak. Az utóbbi évtizedben Müller István kezdte meg számbavételüket. A régi pincék manapság az egykori „nagy idők” egyedüli tanúi a borvidéken.

A hegyaljai városok lakosságszáma az 1560-as évekig emelkedett, utána viszont jelentősen apadt. A 17. század háborúi és járványai miatt is csökkent vagy legjobb esetben stagnált a lakosság lélekszáma, általában az egy-két ezer főt nemigen haladta meg. A monokultúrás, azaz szinte kizárólagosan szőlőműveléssel foglalkozó városok (Keresztúr, Liszka, Patak, Szántó, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsva) településképüket tekintve valójában inkább falvaknak, mint városoknak nevezhetők. Jellemző, hogy Sátoraljaújhelyen, amely Zemplén vármegye székvárosa lett, még a 19. század közepén is mindössze három emeletes ház állt (egyik a vármegyeháza), s vele szemben zsúptetős kis házikók sorakoztak, az előttük húzódó árokban esős időben békák kuruttyoltak.

BIRTOKOSOK ÉS KERESKEDŐK

A legjobb borok, amelyek megalapozták a „tokaji” hírnevét, a világi és egyházi nagybirtokokon készültek. A jobbágyok és kismesek a 16–17. században nem rendelkeztek olyan szakértelemmel, nem tudtak megfelelő mennyiségű munkaeerőt foglalkoztatni, hogy a jól fizető külföldi (főleg lengyel) piacon értékesítsék boraikat. A nagybani kereskedéshez komoly tőkeerő kellett volna...

1551-ben 53 ezer liter hegyaljai bor jutott el lengyel földre. Alig másfél évtizeddel később ennek az ötszöröse,

újabb fél évtized elteltével csaknem a hétszerese. Rosszabb termésű, illetve háborús években viszont jóval kevesebb. Az 1590-es években 70-80 ezer liternyi volt a kivitel. 1605-ben azonban már közel félmillió liter, 1610-ben viszont ennek csak a tizede. De a következő években az 1610-es mennyiségnek három-négyszerese volt a kivitel. A 17. század első felében, a háborús évtizedekben néhány kiugróan jó évet nem számítva 30–80 ezer liter között mozgott az átlag. Az 1650-es 278 ezer liter után 1699-ig csak öt évben volt több 100 ezer liternél, többnyire 50 ezer liter volt, sőt többször 10 ezer liter alatt maradt.

Az elképesztően nagy ingadozások oka egyelőre ismeretlen. Talán közrejátszottak az évtizedenként megújuló pestisjárványok is. Azt sem feledhetjük természetesen, hogy a 16–17. század az ún. kis jégkorszak időszaka, amikor többször is meglehetősen szélsőséges volt az időjárás, amit bizony megsínylettek a szőlők. 1711–1765 között ugrott meg a lengyelországi szállítások nagyságrendje: 300-400-600-700 ezer literes értékekre, sőt egyes

években az egymillió litert is meghaladta. A katasztrofális visszaesés Lengyelország első felosztása (1772) után következett be.

Zemplénben egész falvak rendezkedtek be a bor szállítására. A szekerek (furmányosok) csapatokba szerveződve szállították a bort. Tíz-húszer haladt egy-egy csapatban, mert így biztonságosnak számított az út. Egy szekerre általában hat gönci hordót pakoltak fel. A Dunajec folyóig vitték a hordókat, s ott tutajokra rakták át a szállítmányt. A Dunajecen leúszatták a Visztuláig, majd azon Varsóig, sőt Danckáig, a tengerpartig. A lengyel határról sem jöttek üresen a kocsik: posztot, prémet, vásznat meg más, magyar földön kelendő árut hoztak. ♦

A sárospataki vár hírneves Rákóczi-pincéje jellegzetes hegyaljai mélypince, két sorban sorakozó gönci hordókkal, ahol ideális körülmények között érlelték, tárolták a bort. A 136,6 l űrtartalmú gönci hordó a 16. századtól kezdve a hegyaljai borok legjellegzetesebb tároló-érlelő tartálya volt.

PETNEKI ÁRON

A tokaji bor dicsérete

Ha a tokaji bor történetéről hallunk vagy olvasunk, minduntalan néhány jól ismert sztereotípiák köré fonódik a mondanivaló. Ilyen a jobbadán XIV. Lajos szájába adott dicséret: „*C'est le roi des vins, et le vin des rois*”, amit latinizáló magyarjaink „*vinum regum, rex vinorum*”, „*királyok bora, borok királya*” formában hagyományozták.

Apá pápákkal kapcsolatban kétféle aranymondás forog közszájon. Az egyiket még Bocatius János jegyezte fel, s az ő nyomán unos-untalan emlegették a IV. Piusz pápa által rögtönzött latin verssort: „*Summum pontificem talia vina decent*” („*A pápát ilyen borok illetik*”, ahol a talia [ilyenek] és a Tállya helynév egybecsengése adta a szójátékot). Egy másik história szerint amire Erzsébet orosz cárnő XIV. Benedek pápának tokajit küldött ajándékba, a pápa ezt a verses szójátékot rögtönözte: „*Benedicta sit terra, quae te genuerunt, / benedicta mulier, quae te misit / benedictus ego, qui te bibi*”. (Legyen áldott a föld, amely szült, legyen áldott az asszony, aki küldött, és legyen áldott [Benedictus, vagyis Benedek] én, aki iszlok.)

Sokat mesélt – s talán nem minden alapot nélkülöző – história szerint amikor gróf Fekete János Voltaire-nek küldött versei mellé tokaji bort is mellélt,

a nagy filozófus válasza ennyi volt: „*Uram, a borai jobbak, mint a versei*.” A tokaji az újkori Európa szemében oly mértékben szinonimájává vált Magyarországnak, hogy egy 18. század végi tankönyv szerzője, Szaller György így sóhajtott fel: „*De ha már ezután is csak arról fogják az angolok és franciák tudni, hogy Magyarország is vagyon e világon, hogy itt terem a tokaji bor, [...] úgy magunk menthetetlenek leszünk.*”

A tokajival kapcsolatban téves közkelety is makacsul tartják magukat. A leggyakoribb, amelyet ma is minduntalan ismételnék, hogy a tokaji aszút Lorántffy Zsuzsanna udvari papja, Szepsi Laczkó Máté készítette 1650-ben, csak hogy ő akkor már nem is élt. Ráadásul az aszú szőlő kifejezés már előfordul Szikszai Fabricius Balázs 1574-ben írt s először 1590-ben Debrecenben kiadott szótárában.

Balassa Iván kutatásai rámutattak arra, hogy a hegyaljai borkultúra, külön-

nösen az aszúbor készítése, szoros kapcsolódást mutat a középkori szerémségi borkultúrával. A törökkort megelőzően a magyar borok élén a szerémségi állt, viszont Mária királyné titkára, Oláh Miklós (1493–1568), a későbbi esztergomi érsek *Hungaria* című művében (1536) a Szerémség után a leghíresebb borvidékek között Borsod és Abaúj vármegyét is említi, az előbbi az akkor még híres miskolci, az utóbbi pedig már minden bizonnyal a hegyaljai borokra vonatkozik. Bizonyos az is, hogy a Lengyelországba irányuló kereskedelem kulcsfontosságú városa, Bártfa már a 15. században szőlőbirtokokkal rendelkezett a Hegyalján.

Szinte közhelyé vált szállóigékért el-mehetünk akár a lengyel szomszédba is. A rekordot minden bizonnyal a „*Polak, Węgier, dwa bratanki, i do szabli, i do szklanki*” – kissé lírai fordításban „*Lengyel, magyar, két jó barát, kard és kehely közt egyaránt*” – állítaná fel. Bár ennek első feljegyzése a 19. század elejéről ismeretes, minden bizonnyal még a 18. században, a bari konföderáció idején Bártfafüredőre menekült lengyel és ott időző magyar főurak vidám poharazgatásakor keletkezhetett. A másik, inkább csak a lengyelek körében emlegetett latin mondás szerint: „*Nullum vinum nisi hungaricum, Hungariae natum, Poloniae educatum*”, azaz semmilyen más, csakis Magyarországon született és Lengyelországban nevelkedett magyar bort szabad inni. (Általában rövidebb formában idézik: „*in Hungaria natum, in Polonia educatum*”.) Ugyanennek a földrajzilag szűkített változata a „*z tokajskiej winnicy, z krakowskiej piwnicy*”, vagyis a „*tokaji szőlőskertből, krakkói pincéből*” kerül ki az igazi nedű. Mindezek a proverbiumok mentalitástörténeti tükröi annak az évszázadokon át fontos gazdasági kapcsolatnak, amely a két ország között létezett. ●

Magyar Mezőgazdasági Múzeum
A VIDÉK FŐVÁROSI KAPUJA
Várjuk Európa legnagyobb
mezőgazdasági múzeumában!

Borászati kiállításunk a magyar szőlő- és borkultúra
történetét és hagyományos eszközeit mutatja be
a pannóniai római borkultúrától napjainkig.

 www.mmgm.hu

Szymon Starowolski (1588–1656) krakkói kanonok, lengyel politikai író és történétíró panaszkodik a borkereskedőkre, akik a morvai borokból egy hét alatt tokajit varázsolnak. Csak az arisztokratáknál és a tehetősebb nemeseknél lehetett a legjobb bort inni, mert ők közvetlenül is tudtak bort behozni, ráadásul saját szükségletre vámmentesen, megbízható szolgák kíséretében. Ezért ez a bor mindig feddhetetlen eredetűnek és minőségűnek számított. Friedrich Hoffmann orvosprofesszor, aki a magyar bor gyógyerejéről írt részletes tudósítást, leírta a hamisítók szégyenletes módszereit is:

„Mielőtt még egészen lezárnánk, még valamit hozzá kell tennünk a magyar borok borzasztó hamisításáról, amely manapság a nyereségvágyó embereknél nagyon felkapott és divatos stb., főként abból az okból, hogy azok [ti. a borok] pompás erejük miatt nagyon sokat érnek és ezért drágán kelnek el. Különös-képpen Németországban szokták a következőképpen utánozni. sssel, amikor a szüret nálunk már megvolt, friss, már kissé erjedő mustot vesznek, amibe szárított spanyol szőlőt vagy mazsolát és cukrot tesznek, hozzáadnak egy kevés fehér sörélesztőt, és az egészet egy langyos helyen érik. Ebből egy kellemesen édes folyadék lesz, amihez még egy kevés alsó-magyarországi bort is tesznek, hogy némileg a valódi természetes ízet megkapja. Ezt azután azoknak, akik nem törődnek vele, vagy nem értenek a magyar borokhoz, valódiként adják el, s ebből a borkereskedők nagy hasznot húznak.

Egyedül csak az tudja megkülönböztetni azonnal az eredetitől a hamisítványt annak zamata, illata, főként pedig a hatása alapján, akinek pontos ismerete van a valódi magyar borokról, és ilyeneket gyakran iszik. Ha a magyar bor élvezetét nem követi fejfájás, viszont a testünk vidámabb és gyorsabb lesz, biztos jelét láthatjuk, hogy a bor valódi volt. Jóllehet a m borok kellemesen édesek, mégis igen egészségtelenek, mert a fejet nagyon megterhelik, és ha valaki sokat iszik ezekből, a teste fáradt lesz és elnehezül: miután a szubtilis, spirituózus elem, amelytől a valódi, hamisítatlan bor kiváló és egészséges lesz, a szőlő tulajdonságától, a nap hatásától, különös-képpen pedig a talaj természetétől és tulajdonságaitól, tápláló nedvességétől függ. Ezek a tulajdonságok viszont nincsenek meg a hamisítványban.”

Hasonló hamisítási gyakorlatról számol be a kelet-lengyelországi Bolechów városkából származó Dov Ber (1723–

A tokaji bor hamisítása

A drága borok hamisítása, a gyengébbek különféle módszerekkel történő feljavítása mindig problémát jelentett a fogyasztók és a hatóságok számára. Különösen azokban az országokban kínálkozott széles lehetőség a „pancsolásra”, ahol nem létezett saját szőlő- és borkultúra. Ezért megérte, hogy az „aurum potabiléből”, az „iható aranyból” tényleges aranypénzt nyerhessenek, mégpedig hamisítás útján. A szükséges ellenintézkedéseket mindenhol megpróbálták megtenni. A kereskedők testületei kötelezték tagjaikat, hogy tisztességesen járjanak el. Érdemes idézni egy részletet a poznani borkereskedők 16. századi esküjéből: „Amikor pedig [a bor] árát megállapítják, úgy adom el, ahogy van, mindenféle alávalóbb fajta bozzákeverése nélkül. Nem fogom sehogymásképp elnevezni vagy nevét megváltoztatni, csak úgy, ahogy én vettem. Az Uristen engem úgy segítjen és Fiának kinszervedése.”

1805) 1790 körül héber nyelven írt emlékiratában, melyben megemlíti magyarországi vásárlásait is. Hegyalján elsősorban mászlást vásárolt, de vett aszút és szamorodnit is. Az előbbit a heber szövegben a német Ausbruch (ausbruch) kifejezéssel, az utóbbit a lengyel suchyjadog szóval jelenítette meg. (A suchyjadog szó szerint száraz/töppedt bogyót jelent, az aszúszemet nevezték így a lengyel kereskedők). Vásárolt még csökkent értékű, sőt rossz borokat is, ezeket finoman szólva feljavította. Az itt közölt részletet, amely az 1764-es esztendőre vonatkozik, Bányai Viktória fordításában Komoróczy Géza adta ki.

„A fentebb említett gróftól [gróf Butler Gábor] származó óborom maradvékát mind eladtuk másoknak, palackozva, kvartonként [azaz kb. 0,69 l] egy aranypénzért. Kivéve azt a száználpalack bort, amelyet Senal úrnak, a katonai parancsnoknak, Lwów város parancsnokának adtam el. francia férfi volt, mindenféle borok nagy szakértője, pincéjében mindig találhatóak voltak Európa országaiból való különféle borok. Amikor ő és a lakomájára meghívott sok előkelőség ivott ezekből a palackokból, mindannyian elcsodálkoztak ezen a boron, hogy milyen erősen érződik a jó illata. Elhívott a házába, megérkezésemkor beszóltott a szobájába, és így szólt hozzám: »Kedves kereskedőm, kérlek, mondd el nekem, mit csináltál ezekkel a palack borokkal, amelyeket eladtál nekem, hogy ilyen erősen érződik a jó illatuk.«

Ezt feleltem neki: »Uram, higgye el nekem, én nem tudok semmit a borok kezeléséről, ahogyan veszem a bort, éppen úgy adom el! Ezt a bort is, ahogy megvettem hordókban, úgy tettem a palackba, és úgy adtam el, anélkül, hogy bármi egyebet csináltam volna vele.« Ezzel megszabadultam a kérdéseitől, és

elhagytam a házat békességben. Ezt az urat azonban nagyon felbőszítette, hogy nem fedtem fel neki a titkot. Az pedig ezen a módon volt. A körülméletlen Arnolt, Ronsanet francia kereskedő könyvelője, amikor Drezda városából először jött Lwówba, különféle borokat hozott magával. Mutatott nekem spanyol borokat, kicsiny üvegekben, kisebbekben, mint fél kvart, olyanok voltak, mint a provançe-i olaj. Megízleltem ezt a bort az üvegből, és nagyon erősen érződött a jó illata. Azonnal felismertem, hogy ez az illat jó lesz a magyar palackos borhoz, és minden alkalommal vettem ezekből a spanyol üvegekből, és palackonként vagy kvartonként fél pohárkányival hozzáadtam a magyar borhoz. Az említett spanyol bor ára pedig egy aranypénz volt 4 kis, félkvartos üvegért.”

A 19. század elején, a napóleoni háborúk idején Sigismund Friedrich Hermbstädt 1813-ban berlini folyóiratában kelt ki az ausztriai hamisítók miatt: „Az egyéb osztrák tartományokban sok tokajit akarnak inni, de sehol sincs belőle kevesebb és sehol sincs könnyebb dolga a borhamisítóknak. Mindent, ami édes, barna és s r , tokajinak neveznek és drága pénzért adják el. Kivételt képez a császári udvar, amely számára főként a tarcali és tállyai királyi kamaraszőlőkből válogatnak bort; valamint több magyar főrangú házban és néhány ágens [kereskedő ügynök] asztalán található eredeti tokajit; minden más közönséges hamisított áru, melynél a szírup játssza a főszerepet.”

A borok minőségét nemcsak a kereskedők, hanem még a fuvarosok is ronthatták, akikre szünet nélkül panaszkodtak, hogy megdézsmálják a szállítmányokat. Erről anekdotikus formában írt elbeszélést Mikszáth Kálmán Csász. kir. bor címmel. ●

Borbolyai borosgazda,
1930-as évek

KRISCH ANDRÁS

AZ ŐRVIDÉK BORAI

BORTERMELÉS
A MAI BURGENLAND TERÜLETÉN

Burgenland Ausztria legkeletibb és legkisebb tartománya, 1921-ben a többségében németek lakta Nyugat-Magyarország elcsatolásával jött létre. A tartomány nevének eredete 1918-ra nyúlik vissza. Az akkor még négy megyét átfogó térség számára területi autonómiát követelő programnyilatkozatok kezdték el használni a Vierburgenland kifejezést, ami idővel Burgenlandra egyszerűsödött. Az elnevezés a magyar vármegyék német nevére utal: Pressburg (Pozsony), Wieselburg (Moson), Ödenburg (Sopron) és Eisenburg (Vas). Ennek a – magyarul Várvidéknek vagy Őrvidéknek is nevezett – területnek a bortermelését mutatjuk be.

A bortermelés kezdetei a rómaiak előtti időkre nyúlnak vissza, amit régészeti leletek is bizonyítanak, például a Zárány (Zagersdorf) mellett egy edényben talált szőlőmagok. A Római Birodalom idején, a helyi borkultúra első fénykorában minden arra alkalmas területen szőlőt termesztettek. A bortermelés több településen a népvándorlás időszakát is túlélte. A 12–13. században az Alpok és a Duna térségéből a területre települő németiség új településeket hozott létre. A késő középkorban a lakosság számának gyors növekedése, a bor árának emelkedése és a melegebb klíma miatt a bortermelés jelentősége megnőtt. A szőlőterület ebben az időszakban érte el legnagyobb földrajzi kiterjedését, szinte minden település határában voltak szőlők. Sopron és Bécsújhely körzetében különösen jelentős volt a termelés évszázadokon keresztül.

TÁVOLSÁGI BORKERESKEDELEM

A 12. század végén alapított Bécsújhely fontos szerepet töltött be a borkereskedelemben. A bécsújhelyi kereskedők a német vásárok termékeit hozták a soproni piacra, a visszaúton pedig a soproni piacon beszerzett bort szállították. Folyamatosan biztosítani akarták a jó minőségű bort, ezért igyekeztek Sopron környékén szőlőskerteket vásárolni, így a bort olcsóbban tudták beszerezni. Az alsó-ausztriaiak túlzott szőlőbirtokszerzése miatt I. Rudolf 1277-ben, III. Albert 1374-ben rótták meg a városi tanácsot. Amikor a két város között ellenségeskedés tört ki, Sopron gyakran eltiltotta a bécsújhelyieket a szőlők megmunkálásától, ami ellen az alsó-ausztriaiak tiltakoztak. A távolsági borkereskedelem legfontosabb felvevőpiaca a 14. századtól Cseh-

ország, Morvaország és Szilézia volt. A környékbeli bor két útvonalon jutott el a fogyasztóhoz. Az ún. alsó út Sopronból indult és Pozsony érintésével vezetett Morvaországba és Sziléziába. Ezt az útvonalat a szentgyörgyi borok kereskedelmében érdekelt Pozsony gyakran akadályozta. A felső útvonalat akkor használták, amikor Ausztria éppen nem akadályozta a magyarországi bor behozatalát. Ebben az esetben Bécsnél vagy Fischamendnél keltek át a Dunán, majd Stockerau, Hollabrunn útvonalon érték el Csehországot. A főleg morva és sziléziai borkereskedőknek a szállításhoz komoly technikai tudásra, szervezési készségre volt szükségük. Alapos helyismerettel kellett rendelkezniük, ismerték az átjárókat, a kerülőutakat, a vámhelyeket, valamint a szállítás során felmerülő különféle veszélyeket.

Azokon a területeken, ahol sok kicsi szőlőbirtok volt, a térségbe érkező külföldi kereskedők munkáját segítő az uradalmak vásárolták fel a bort, és azt a kereskedők megérkezéséig tárolták. Ezzel megkönnyítették a jobbágyok számára az értékesítést, bár így a termelő nyeresége kicsi volt. A legnagyobb haszonra a külföldi kereskedők tettek szert, őket követte az uradalom.

Az esetek többségében egy szekéren három-négy hordót raktak (1200–1600 kg). Ha a szekéren 3 hordó volt, akkor 3-4 ló húzta, 4 hordó esetén 5-6 lovat fogtak be. A kereskedők novemberben és decemberben szállították el az éves kiviteli mennyiség jelentős részét. Ebben a két hónapban gyakorlatilag lezajlott a borok kiszállítása. A szekerek hetekig úton voltak, s a hosszú út jelentősen megemelte a bor árát. A tekintélyes fuvar költséget úgy próbálták csökkenteni, hogy idefelé az üres boroshordókat telerakták áruval,

többnyire posztóval és vászonnal, amit útközben eladtak. Az így szerzett pénzen vásárolták a bort. A Nyugat-Magyarországról Krakkóba szállított borok által megtett út mégis eltörlődött például a francia vagy portugál borok által megtendő út hosszához képest.

SZŐLŐTULAJDONOSOK

A mai Burgenland területén a szőlőültetvények nagy részét külbirtokosok kezén találjuk. 1570 körül a fraknoi grófság szőlőinek 42,5%-a volt alsó-ausztriaiak tulajdonában. A külbirtokosok között két csoportot különböztethetünk meg: a szomszédos falvak, vagyis az azonos uradalom lakóit, illetve az ausztriai birtokosokat, akik között nagy számban vannak kolostorok, nemesek, gazdák és polgárok. A helyi nagybirtokos családok közül ki kell emelnünk a 16. században a mai Dél-Burgenlandban birtokokat szerző Batthyány családot. Közép-Burgenlandban a Nádasdy család tulajdonolt területeket, ezeket Nádasdy Ferenc kivégzése után, 1676-ban az akkor már a térségben máshol is birtokokkal rendelkező Esterházy család kapta meg. További uradalmak megszerzésével az Esterházyak lettek a mai Közép- és Észak-Burgenland legnagyobb birtokosai. A család évszázadokon átívelő magas színvonalú bortermelésének is köszönhető, hogy az osztrák borok és különösen a burgenlandi desszertborok Európa-szerte ismertek és elismertek. A pincegazdaságaikban használt eszközök és módszerek sok esetben mintául szolgáltak. A kismartoni kastély hatalmas pincéiben az 1662-es megnyitás után 5000 akó (közel 400 000 liter) bort tároltak.

Jelentős birtokokkal rendelkeztek a bécsújhelyi és a brucki polgárok. Ők a cefrét vámmentesen vihették át a ha-

BORMENEDÉK | „WEIN-FLECHUNG”

Háborús időkben a falvakban, vagyis a pusztításnak jobban kitett településeken élők fallal megerősített, védett helyeken kerestek menedéket. Nemcsak az életüket próbálták így megvédeni, hanem javaikat is igyekeztek biztonságba helyezni, hogy az ellenség elvonulása után lerombolt házuikat, gazdaságukat valamiből ismét felépíthessék. A nyugat-magyarországi térségben a várak mellett már a középkorban fallal megerősített

városok (Magyarországon: Pozsony, Sopron, Kőszeg; Stájerországban: Friedberg, Hartberg), illetve az újkorban palánkfallal vagy más módon megerősített mezővárosok (Feketeváros-Purbach, Fertőfőhercegiháza-Donnerskirchen) nyújthattak menedéket.

A Fertő partján Oka (Oggau) volt az egyetlen falu, amelyet a 17. században kőfállal vettek körül. Ebben a térségben a bor volt a „folyékony arany”, amelyet

a gazdák háborús időkben védett helyen igyekeztek biztonságba helyezni. A bornak ezt az ideiglenes tárolását nevezték a 15. században „Flöhung”-nak, a 17. században pedig „Flechung”-nak. A kifejezés a német Flucht (menekülés) szóból származik. A borok elhelyezéséért a tulajdonosnak akónként egy viszonylag alacsony díjat kellett fizetni, hiszen a bajbajutottakon segíteni keresztényi kötelesség.

tárt képező Lajta folyón. A késő középkorban az „Ungarnwein” (magyar bor) jelentős keresletnek örvendett Ausztriában. A gyengébb minőségű borokat Alsó-Ausztriában adták el, a jobb minőségűeket viszont Stájerországban, Felső-Ausztriában, Salzburgban, Bajorországban, de az utóbbiak eljutottak Csehországba, Morvaországba, Sziléziába és Lengyelországba is. A bécsűjhegyiek – Bruck és Hainburg mellett – arra törekedtek, hogy a magyar borkezelés monopóliumát megőrizhessék. A jobb évjáratokat szinte teljesen eladták, így a bruckiaknak vagy a bécsűjhegyieknek sokszor alig maradt boruk saját fogyasztásra. Ilyenkor a városi tanácsok tették meg a szükséges lépéseket.

Az uradalmi borokat a helyi lakosoknak mérték ki, vagy az uradalom tisztviselői természetbeni jutásként kapták meg. A jobb évjáratokat inkább a távolsági kereskedelemben értékesítették. A helyi lakosok saját fogyasztásra termelték, illetve a helyi kocsmákban adták el a borukat. Burgenland területén évszázadok óta léteznek házi bor-

kimérések, ún. „Buschenschank”-ok. Az elnevezés a kiméréseket jelző fenyőágak alkotta bokorra vezethető vissza. A kiakasztott fenyőágak között a vörös vagy fehér – esetleg mindkettő – posztószalag a vörös-, illetve fehérborra utal, a kereszt alakú fapálcika az óbort jelenti, a cégérben az üveg a palackos kimérést jelzi (Flaschenschank). Az ilyen kimérésekben a borosgazdák évente néhány alkalommal, egy-két hétig a saját házuknál mérik ki saját borukat kedvező áron.

Mint láttuk, a területen nagyon jelentős az osztrák szőlőtulajdon. Őket jogilag külföldinek tekintették akkor is, amikor hét nyugat-magyarországi vár, uradalom és város 1647-ig Habsburg-magánzálogon maradt. A 16. században a szőlőhegyek területét bővítették, és új szőlőt telepítettek. A kevésbé alkalmas területeken, így egy sor falu határában – Borostyánkő (Bernstein, Léka (Lockenhaus, Vámosderecske (Draßmarkt) – viszont felhagytak a termeléssel. A 17. században először délen, majd a 18. századtól a mai Újközép- és Észak-Burgenlandban is a

—→
Szüret Kishöflányban, háttérben a kismartoni Esterházy-kastély, 1950 körül
←—

termelés visszaesését tapasztalhatjuk. A tulajdonosi összetételben a 19. század eleji francia háborúk és azok gazdasági következményei hoztak nagy változást. A pénz elértéktelenedése és az 1812–1816 közötti rossz termések miatt az alsó-ausztriai tulajdonosok szinte teljesen eladták szőlőiket, a bécsűjhegyi polgárok esetében ebben a folyamatban az iparosodás is közrejátszott. Ezzel párhuzamosan a belföldi külbirtokosok szőlőbirtokai is jelentősen csökkentek. A visszaesés a 19. század végéig, a filoxéra megjelenéséig tartott. Az okok nagyon összetettek: a kedvezőtlen klimatikus viszonyok mellett Szilézia mint a legfontosabb felvevőpiac elvesztését (1741) s a rossz termésű éveket említhetjük.

A 19. század végén megjelenő filoxéra, az amerikai kontinensről származó gyökértetű végigpusztította Európa szinte minden ültetvényét,

A RUSZTI AUSBRUCH (ASZÚ)

A ruszti Ausbruch (jelentése: kitörés), a tokaji és a francia Sauternes-ben termelt desszertborok mellett Európa-szerte ismert. A Botrytis cinerea nevű nemes penész nem egyenletesen támadja meg a szőlőszemeket, ezért az összetöppedt részeket kézi munkával több munkafázisban „kitörik”, vagyis szelektálják a fűrtből. Az Ausbruch jellemzően furmintból, olaszrizlingből, chardonnay-ból, sárgamuskotályból vagy fehér burgundiból készül. Ezek a borok komoly osztrák és külföldi piaccal rendelkeznek. Neves ruszti borászok 1991-ben megalapították a Cercle Ruster Ausbruch nevű márkaközösséget. A tagok célja az Ausbruch tradicionális előállításának megőrzése és a magas minőség biztosítása.

Ruszt egyebek mellett a bornak köszönheti a szabad királyi városi címet is. Az 1681. évi soproni országgyűlésen kapta meg a rangot az ország és az uralkodó szolgálatáért. A többségében evangélikusokból álló tanács 60 000 forintért és 500 akó borért vásárolta meg a privilégiumot. A város ügyeit a bíró, a nyolcfős belső tanács és a szintén nyolcfős külső tanács intézte.

Fényes Elek a 19. század közepén az itt termelt bort tartotta – a sopronival együtt – a tokaji és a ménesi után a legnemesebbnek. Az uralkodó szőlőfaj, akárcsak az akkori Sopronban, a fagyos, más néven furmint, németül Zapfner volt, amelyet általában későn szüreteltek.

A RUSZTI „R” VÉDJEGY

Habsburg Mária magyar királyné 1524-ben engedélyezte a ruszti polgároknak, hogy a hordóikra egy hosszú szárú „R” betűt égessenek. Ez a szimbólum jelezte, hogy a bor a ruszti dűlőkből származik, a bort a tulajdonos termelte és vámentesen szállítható Ausztriába. A ruszti boroknak tehát

már a 16. század elején saját márkajelölésük volt. A legenda szerint ezt a privilégiumot annak köszönheti a település, hogy Mária a Fertőn viharba került, és megmenekülése után a rusztiak adtak neki szállást. A helyi borászok az „R” védjegyet ma is használják a dugókon és a borcímkéken.

UHUDLER

Az uhudler a Burgenland déli részén elterülő borvidék egyik jellegzetes bora. Különböző direkt termő fajtákból készülhet, például noahból, izabellából vagy otellóból. Ezek a fajták nagyon ellen-

állóak a gyökértetűnek. Színük hasonlít a rozéra, illatuk nagyon intenzív. A név eredete nem bizonyított, a legenda szerint aki ebből a borból sokat iszik, annak a szemek körül karikák alakulnak ki, ami a bagolyra (uhu) emlékeztet. Ezek a fajták a filoxéravész

idején kerültek Amerikából Európába. Sokáig élt az a tévhit, hogy magas a metanoltartalmuk és ezért károsak az egészségre. Egy időben csak saját fogyasztásra lehetett termelni, az 1985-ös bortörvény viszont ezt is megtiltotta, ekkor több ezer liter uhudlert öntöttek ki. A tilta-

kozások eredményeként a bort mint helyi specialitást ismerték el. Az 1992-es bortörvény nyolc dél-burgenlandi településen engedélyezte a termelését (Szentkút-Heiltendorf határában termelik a legtöbbet), a szabályozás 2030-ig van érvényben.

BLAUFRÄNKISCHLAND

A közép-burgenlandi borvidék elnevezése, melyet a gazdák 1996-ban nemzetközileg levédettek. 1989-ben a kékfrankost termelő legnevesebb gazdák megalakították egyesületüket, azzal a céllal, hogy a borvidéken termelt borok minőségét köztalások és értékelések segítségével javítsák. Összesen 2326 hektáron természetesen szőlő, ennek 55%-a kékfrankos. A második leggyakoribb fajta a zweigelt, amelyet 1922-ben Klosterneuburgban a Szent Lőrinc és a kékfrankos keresztezéséből hoztak létre.

örökre átrajzolva az egyes borvidékek fajtaválasztékát. A filoxéra csak ott kegyelmezett a szőlőtőkéknek, ahol homokos volt a talaj (ezért lehetnek 150 éves tőkék a Kunságon), mindenütt máshol ki kellett találni valamilyen megoldást. A filoxéra Európában először 1863-ban Franciaországban bukkan fel, s a század végén érte el Magyarországot. A fertőzött tőkéket kivágták és helyben elégették. Ez a védekezési mód csak lassította a pusztulást, megállítani nem tudta. A filoxéra elleni eredményes védekezés során amerikai alanyokat (amerikai alanyra oltották be ugyanis az európai oltványokat) csak azok tudtak idejében beszerezni, akik rendelkeztek az ehhez szükséges munkaerővel és tőkével, többnyire azok, akik a szőlőtermesztést főfoglalkozásként űzték. A korábbi nemes fajták háttérbe szorultak és újabb fajták jelentek meg. Az új oltványok kiültetését, amit a pozsonyi származású, Sopronban szőlőtelepet létrehozó Vetter Pál nagy energiával és kitartással propagált, az első világháború kitörése jelentősen lassította.

BORFAJTÁK

Nyugat-Magyarországon a 19. század végén és még a 20. század elején is fehérbort állítottak elő tömegesen. Petrus Johannes Komáromy 1751-es bázeli disszertációjában három kategóriába sorolta a borokat: 1. nobiliores (nemes), 2. minus nobiliores (kevésbé nemes), 3. ignobiles (nem nemes). A nemes fajták közül Nyugat-Magyarországon a filoxéravészig különösen elterjedt volt a Zapfnernek nevezett furmint. Nevét a szőlőszemek tobozformájáról (Zapfen) kapta. Kedvező években ebből a fajtából a Fertő partján aszút (Ausbruch) is készítettek. Főleg a nagybirtokosok és a vagyonos polgárok merték a késői szüret kockázatát vállalni. Az aszút többnyire a távolsági kereskedelemben értékesítették.

Elterjedt volt még a korán érő Augster (neve az augusztus szóból ered), a muskotályos, amelyet gyakran Weyrernek neveztek, továbbá a szintén korán érőnek számító Krämler és Gässler. A kevésbé értékes fajtákból, például az ezüstfehérből (Silberweiss) készült bort a tulajdonosok vagy a napszámosok fogyasztották. Vörösbort csak nagyon kis mennyiségben termeltek, elsősorban uradalmak és gazdag polgárok engedhették meg azt a luxust, hogy a kékszőlőt külön szüreteljék. Fűszerborokat kisebb mennyiségben, el-

Szüret Ruszton, 1928

Szüret Ruszton, 1937

Szüreti napok Ruszton, 1938

A BORHAMISÍTÁSI BOTRÁNY

Ausztria és Burgenland legnagyobb borhamisítási botránya 1984 novemberében kezdődött. Egy borosgazda di-etilénglikol után az adóhivataltól indokolatlan mértékű adót igényelt vissza, ami felkeltette a hatóságok figyelmét. Ezt a színtelen, szagtalan, viszont édeskés ízű szerves vegyületet a korabeli sajtó röviden csak glikolnak nevezte. Széles körben alkalmazzák oldószerként, a vegyületet teljesen helytelenül sokszor fagyállónak is nevezik. A borászok viszont a hamisítás során édesítőszerként és ízfokozóként keverték a borba, ezzel javítva annak minőségét. Az 1985 márciusától elvégzett célzott pincevizsgálatok során Ausztria keleti részén 30 000 hl hamisított bort találtak. A közvélemény teljesen megdöbbent a már évek óta zajló borpancsolás miatt.

Az igazi botrány csak a következő hónapban tört ki, amikor a német sajtó is felkapta az ügyet, a hamis bor legnagyobb részét ugyanis ott adták el az osztrák gazdák. A holland borvizsgálatok is kimutattak német borokban alacsony mennyiségű glikolt, amiből arra következtettek, hogy német borokat a hamisított osztrákkal keverték össze. Belgiumban minden osztrák bort levettek a boltok polcairól. A vizsgálatok eredményeként 80 főt tartóztattak le és 800 házkutatást hajtottak végre. Összesen 280 000 hl bort foglaltak le, ami a hamisított mennyiség töredéke lehetett csak, hiszen a gazdák egy része még időben megszabadult a hamis készletektől.

A botrány gyakorlatilag a teljes osztrák, illetve burgenlandi bortermelést tönkretette. A német export a következő két évben szinte megszűnt. A botrány után a legfontosabb feladat a fogyasztók bizalmának visszaszerzése volt. Ennek érdekében Ausztriában fogadták el a világ egyik legszigorúbb bortörvényét, az osztrák borok a botrány óta roppant körültekintő, többlépcsős vizsgálaton esnek át, mielőtt a piacra kerülhetnek. Már 1986-ban megalapították az osztrák bormarketing-társaságot, hogy az elvesztett piacokat és a borok renoméját visszaszerezzék. Ha lassan is, de az osztrák borok ismét fejlődésnek indultak.

sősorban gyógyszerként készítették, például a 17. század elején a kismartoni kastély pincészetében.

A 19. század első felének bortermelési válsága arra ösztönözte a gazdákat, hogy külföldön már bevált fajtákkal kísérletezzenek. Szőlőiskolákat hoztak létre többek között Sopronban és Kismartonban. Ezeknek köszönhetően kezdett elterjedni több új fajta, így például az olasz- és rajnai rizling, a tramini vagy a fehér burgundi. Pecsényéd (Pötsching) környékén fehér fajtákat telepítettek, főleg Gumpoldskirchenből vásárolt vöröshegyűt (Rotgipfler, nevével elentétben fehérbort ad) ültettek.

A Soprontól délre elterülő, hűvösebb borvidéken vörösborokat adó szőlőket telepítettek a filoxeravész után, főleg kékfrankost, burgundit, Szent Lőrincet és zweigeltet. A siker egyik bizonyítéka a Petőfalvi (Pöttelsdorf) kékfrankos. Ezt a bort nagy szeretettel itta Bismarck kancellár, aki kedvenc italát a kismartoni Wolf kereskedéstől szerezte be. Az új fajták telepítése után a termelés alá vont terület lassan ismét növekedni kezdett. 1921-ben Burgenlandban 4800 hektáron folyt szőlőművelés, az 1936-os bortörvény ezt 10 200 hektárra emelte.

A Dél-Burgenlandban ma is elterjedt direkt termők nem tartoznak a régi fajták közé, ezeket csak a 19. század végén kezdték el telepíteni azok a gazdák, akiknek nem volt pénzük az európai oltványokat megvásárolni. A direkt termék kifejezés a filoxeravész idejére nyúlik vissza. Észrevették, hogy az Amerikában honos szőlőfajták ellenállóak a filoxerával szemben. El is kezdték őket nagy lendülettel telepíteni az elhalt európai ültetvények helyén, de hamar kiderült, hogy a szőlőfélék családjának ez a faja az óvilági elvárásokhoz képest jóval gyengébb minőségű, érlelésre, hosszabb tárolásra alkalmatlan bort ad. Az amerikai szőlők közvetlenül a gyökérből kifejlődött szőlőtőkék nevelgetik fürtjeiket, ezért nevezik őket direkt termőknek (noah, otelló).

A SZŐLŐMUNKÁSOK ÉLETE

A bortermelés nagyon munkaigényes folyamat, ez több falu társadalmi összetételét is meghatározta. A jelentős számú külbirtokos helyiekkel műveltette meg a szőlőit. Az alsó-ausztriai mintát, mely szerint a szőlőművesség a termés egy bizonyos hányadát kapta meg, több helyen is tiltotta a hegytörvény. Ehelyett a munkás előre meghatározott fizetséget kapott. A késő kö-

zépkorban a napszámosok Nagymarton (Mattersdorf, ma Mattersburg) székhellyel céhet is alapítottak. Ők házas zsellérként a saját házukban laktak, ennek hiányában a szőlősgazdák biztosítottak számukra lakhatást.

Az intenzív munkafolyamatok idején, például szüretkor a kora újkorban szesz- és munkásokat alkalmaztak, illetve a környező bányásztelepülésekről nyaranta sokan vállaltak a szőlőkben munkát. A napszámosok kezdetleges körülmények között éltek, a bérüket az uradalmak tisztviselői igyekeztek nagyon alacsonyan tartani. A fraknoi hegytörvény a 16. század közepén bört első hetétől Bertalan-napig (augusztus 24.) 10 krajcáros napidíjat állapított meg. Az év második részében a napidíj csupán 7,5 krajcárt tett ki. Járandóságuk a 17. században az inflációt is figyelembe véve alig emelkedett.

A vagyoni különbség a szőlőtulajdonosok és a szőlőt megművelők között folyamatosan nőtt. Ebben a században a szociális feszültségek csökkentésére a szőlővel foglalkozó településeken lakhatásul kis házakat építettek, erre Lajtaszentgyörgyben (Sankt Georgen) és Kismartonban (Eisenstadt) is találunk példát. A birtokosok a lakhatással a folyamatos munkaerőt is biztosítani tudták. A lakosság szám növekedésével és a szőlőbirtokok szétaprózódásával a 18. század végére nagyon sok, korábban napszámost alkalmazó szőlőbirtokos lecsúszott a szőlőművesség közé. A társadalmi és gazdasági feszültség a 19. század folyamán sem oldódott meg, sőt a század végi filoxeravész még súlyosbította a helyzetet.

BORTERMELÉS AUSZTRIA KELETI TARTOMÁNYÁBAN

Az első világháború utáni új határok meghúzása a térségben élők meglepetésként érte, nem voltak felkészülve rá. A határ végleges kijelölése után olyan jelenségeket (vámserompó, vámonság, útlevél, vízum) kellett megtapasztalniuk és megszokniuk, amelyek egyre jobban nehezítették az életüket. Az új határ évszázados kommunikációs és kereskedelmi kapcsolatokat számolt fel vagy nehezített meg. Ennek egyik legnagyobb elszenvedője Sopron volt, amely korábban az osztrák iparcikkek és a magyar nyerstermékek első számú piacának számított. Az osztrák és a bécsi piac kiesése megnehezítette a bor és egyéb mezőgazdasági termékek kivitelét. A burgenlandi borok az 1920-

as években továbbra is eljutottak a bécsi, illetve osztrák piacra, de már nem a soproni, hanem a kismartoni kereskedőkön keresztül.

Burgenland 1921-es Ausztriához csatolásakor a lakosság 66%-a élt mezőgazdaságból. A fejletlen úthálózattal rendelkező Dél-Burgenlandban különösen magas volt a mezőgazdaságból élők aránya, erről a területről igen sokan vándoroltak ki a tengerentúlra. Tartományi szinten a nagybirtok túlsúlya maradt a jellemző, a parasztsaládokban magas volt a gyerekszám, a kisbirtokok elszórta helyezkedtek el, a termésátlagok messze az osztrák alatt voltak. A bortermelés még nem heverte ki a filoxéra pusztításait. Az osztrák kormány az oktatás fejlesztésével, mezőgazdasági szakképzésekkel javított a helyzeten. Ezekben az években alapítottak Ruszton (Rust) borászati iskolát. A mezőgazdaságban és így a borászatban is uralkodó tökehiányt 1922-től Raiffeisen szövetkezetek alapításával igyekeztek megoldani. 1928-ban tartományi szinten is megalakult a szövetkezetek szövetsége, 1930-ban ennek már 116 tagszervezete és 22 000 tagja volt. A szövetkezetek, így a vincellérszövetkezetek a növényvédő szereket nagy mennyiségben olcsóbban tudták megvásárolni és a borászoknak továbbadni.

A szövetkezetek a tagjaikkal új termelési és munkafolyamatokat ismertettek meg. Az évtized végén jelentkező gazdasági világválság különösen a borászokat érintette hátrányosan. A bort alig vagy csak nagyon alacsony áron lehetett eladni. Ennek az lett a következménye, hogy a gazdák 70-80%-a kénytelen volt jelzáloghitelt felvenni. Az 1930-as évek második felében már a szőlőterületek növekedése volt jellemző, különösen Nezsider (Neusiedl/See) és Kismarton térségében.

BORTERMELÉS 1945 UTÁN

Az 1945 utáni évtizedekben a szőlőtermesztés komoly lendületet kapott. Elterjedt a kordonművelés, szélesedett a fajták száma, egy-egy szőlőben nem keverték a fajtákat, nőtték a szőlővel beültetett területek. Az 1980-as években már 20 ezer hektáron folyt szőlőtermesztés, napjainkra a szőlővel beültetett terület nagysága 14 ezer hektár körül stabilizálódott. Az 1960-as évektől 20 éven át jelentős volt a burgenlandi borok német exportja. A késői szüretelésű borok, aszúk, „Troockenbeerenauslesék” (töppedt, aszúsodott szőlősze-

mekből készült, magas minőségű édes bor) meghódították a német piacot.

Az 1985-ben kirobbant borhamisítási botrányt joggal nevezik Burgenland legnagyobb borászati katasztrófájának. Az osztrák és burgenlandi borok hírneve romokban hevert, a bor szinte eladhatatlanul állt a pincékben. A botrányt azonban gyorsan követte a megtisztulás, a világ legszigorúbb bortörvénye biztosította a fejlődést. 1995-től, Ausztria Európai Unióba való belépésétől újabb lendületet kapott a borászat, különösen az uniós támogatásoknak köszönhetően. Az ezredfordulón a fehérbor korábbi túlsúlya megszűnt, ma a termelés kb. 55%-át a vörösborok teszik ki. Az átalakulásnak a két domináns fehér fajta, a zöldvettelini és az olaszrizling volt ez elszenvédője, a két nyertes pedig a kékfrankos és a zweigelt. Ma Burgenlandban ezt a két vörös fajtát termesztik a legnagyobb területen, ezeket követi a zöldvettelini és az olaszrizling. A tartományban négy borvidéket különböztetnek meg:

- 1 A Fertői borvidéken (Weinbaugebiet Neusiedler See) 51%-ban vannak fehér fajták, bár a legtöbbet termelt fajta a zweigelt, a második helyen az olaszrizlinget, a harmadikon pedig a kékfrankost találjuk.
- 2 A Fertőmelléki-dombság borvidéken (Neusiedler See-Hügelland) 52%-ban fehérborokat termelnek.
- 3 A Közép-burgenlandi borvidéken (Weinbaugebiet Mittelburgenland) viszont abszolút dominánsak a vörös fajták a maguk 92%-ával. A borvidéket Blaufränkischlandnak (Kékfrankosvidék) is nevezik, hiszen a terület 56%-án ezt a fajtát termelik.
- 4 Burgenland legkisebb borvidéke a Dél-burgenlandi borvidék (Weinbaugebiet Südburgenland). Itt is a vörös fajták a jellemzőek, a leggyakoribb a kékfrankos. A borvidék egyik jellegzetessége a direkt termékből készült uhudler.

Az 1985-ös borhamisítás után Ausztriában a borgazdaságok száma jelentősen csökkent, a borászatok által művelt terület viszont növekedett. Egyre kevesebb kis bortermelőt találunk, ugyanakkor több a nagyüzem. 2009-ben a burgenlandi bortermelés az osztrák minőségi és Prädikat (különleges érettségű és speciálisan szüretelt bor, pl. Ausbruch – aszú) borok 27%-át adta. Ma innovatív borkultúra, borakadémia, borászati szövetkezetek, helyi vinotékák jellemzik a tartományt. ♦

17 51
ESTERHÁZY
AUSTRIA

Cosmopolitan
flair paired
with traditional
roots deserves
recognition.

Estoras by Esterházy

Trausdorf 1 | 7061 Trausdorf | Austria
T: +43 (0)2682/63348
Opening hours: Shop
April – October: Mon – Sun 10 am – 6 pm
www.esterhazywein.at

TARJÁN BALÁZS

BUDAI SZŐLŐK ÉS BOROK

Budai szüreti mulatság
a 19. század közepén
Megjelent: Skizzen aus dem
Volksleben in Ungarn / von Freiherrn
Gabriel von Prónay 1855

A budai szőlők és borok évszázadokon keresztül ismertek és közkedveltek voltak. Bertrandon de la Brocquiére francia lovag 1433-ban tett utazást Magyarországon, s budai látogatásáról egyebek mellett ezt írja: „Buda környéke rendkívül kies, a talaj pedig mindennemű élelmiszert bőségben szolgáltat, különösen kitűnő a fehérbor, mely tűzességét a számos meleg forrástól és az azokban lévő kénztől kapja.” Freyherr von Wratislaw 1591-es magyarországi utazásainak leírása ismét azt bizo-

nyítja, hogy Buda képéhez szorosan hozzátartozott a szőlő: „Buda városa igen kellemes vidéken fekszik, egyik oldala magas szikla, mely részben szőlővel van beültetve.” Richard Bright angol orvos 1815-ben Magyarországot beutazván ezt írta: „Óbuda határa tele van szőlőkertekkel, itt kitűnő vörösbor terem. Ausztriában Budai bor néven ismerik és igen kedvelik.” A budai bor ma már csak emlék. Írásunk azt a hosszú időszakot tekinti át, amelyben viszont nagyon is valóság volt.

SZŐLÉSZKEDŐ NYÁRSPOLGÁR

„Nietnagel Jónás nem dúsgazdag ember ugyan, legalábbis milliókat nem rak egyik zsebéből a másikba, de mint a polgári életben mondani szokás, igen jól bírja magát. Házán s kereskedésén egyetlen fillérnyi adósság sincs, s ámbár maga rendszeren csak egylovas kasszekéren jár a városban, steinbruchi [kőbányai] vagy sashegyi pompás termésű szőlőjéből mégis saját természetes nyolc német lova hordja haza a mustot.” Volt mit hazahordani, hiszen „Jónás úr mintegy száz negyed [negyed = fertály; 100 negyed = kb. 30 hektár] szőlővel bírt Budapest legjobb helyein.” Nietnagel úr komolyan vette borosgazdai mivoltát: „Tíz óra tájban megáll boltja előtt egylovas kasszekere, s ő fölül, és szolgálját hazaküldvén, meglátogatja szőleit, pincéit és egész gazdaságát, mert ő mindenütt személyesen szeret jelen lenni, tudván, hogy a gazda szemtől híznak a marhák, mit élettelen jószágokra is bátran alkalmazhatni.”

Nietnagel Jónás, foglalkozására nézve vasáros, igazi budapesti nyárspolgár, Nagy Ignác, a kitűnő újságíró 1843-ban született, *Nyárspolgár* című satirikus írásának hőse, aki azért érdekes számunkra, mert megmutatja: a magát tehetősnek tudó és mások által is annak tartott polgár szinte kötelezően tulajdonosa volt budai – vagy ahogy az író már akkor nevezi, budapesti –, „pompás termésű” szőlőknek. Nem meglepő módon Gyürky Antal 1861-es *Borászati-Szótár*ában visszaköszön ez a vélemény: „Buda főváros a Duna jobb partján fekszik, igen nagy kiterjedésű szőlőkkel bír, melyek többnyire tehetős polgárok kezén vannak, kik költséget nem kímélve igen jól s célszerűen művelik azokat.”

Azt is megtudjuk Nagy Ignáctól, hogy akkoriban akónként 12 pengő forintot mérték a sashegyi vörösbort. Ilyen ár mellett érthető, hogy derék nyárspolgárunk felháborodik a híren, mely szerint eltörlik a ser vámját, ezáltal olyan olcsó lesz, hogy „senki sem fog bort inni, a szőlőket el kell adni, vagy burgonyát kell beléjük ültetni”. De ha csupán a ser fenyegette volna a derék pesti és budai borosgazdákat! Szinte nagyobb veszélyt rejtett a vízvás! Jónás úr és kávéházi asztaltársai panaszkodnak is: „Az ármányos vízvás már úgyis megrontott bennünket, de legalább annyiból megnyughatunk, hogy az bizonyosan nem fog sokáig tartani; mert egypár év múlva majd átlát-

ják az orvosok, hogy a folytonos vízvás által végre minden erejükből kifogyanak az emberek; tekintsünk csak a hídra, midőn a szél fú, s tapasztalni fogjuk, hogy a legszakállasabb ifjakat is a karfákhoz sújtja. S mi okozza azt? Az, hogy bort nem isznak.”

Radó Richárd *Pest-Budai emlékek a 19. századból* című könyvében találkozunk egy újsághirdetéssel 1831-ből: „A vízvás Budapesten olly rendkívülien terjed, hogy borkereskedésünket napról-napra nagyobbul mértékben fenyegeti. Némelyek tehát részvények útján alakítandó borfogyasztó egyesületet terveznek, mellynek célja: lehetőségig nagy mennyiségű magyar bort összevásárlani, és rendes gyűléseken meginni. Olly részvényesek, kik bort nem isznak, de a hazai bortermesztők szomorú állapotán segíteni kívánnak, magok helyett külön meghatalmazottakat is küldhetnek e részvényes ivókákra.” Íme, a bizonyíték: az elkötelezetten – értsd: a budai és pesti bor fennmaradásán – gondolkodó elme minden helyzetben megtalálja a kiutat, még akkor is, ha borivóknak és bort nem fogyasztóknak, részvényeseknek és részvényt nem vásárlóknak egyaránt áldozatot kell hozniuk.

A BUDAI SZŐLŐK A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Fényes Elek 1851-ben így jellemezte a várost: „Buda népessége a tanuló ifjúságon és katonaságon kívül 34 893, a hozzákapcsolt Ó-Budáé 10 760, így összesen 45 653 lélek, kik vallás tekintetéből nagyobbára róm.k., de van számos zsidó, óhitű, ref. és evang. is. Fő foglalatosságuk a kézművesség, kereskedés, föld-, s különösen a szőlőművelés. [...] Fő életmódot képez azonban Budán a szőlőművelés. Ugyanis a várost félhold formára kerülő hegyek többnyire szőlőtőkékkel díszlenek, s 8000 fertályra osztatván, 5334 holdat borítanak el. Bora színére nézve nagyobb a vörös, de egy idő óta a fejét is szaporítják.”

Hunfalvy János 1859-ben *Budapest és környéke* című könyvében Budán kívül Promontor [Budafok] és Szentendre szőlőiről és borairól ír elismerően. Előbbi településen „50-55 ezer akó bor terem, melly épp olly jó, mint a budai”, és Szentendre „fő gazdagsága az ő szép szőlőkertjeiben terem, mind veres, mind fehér bort természetnek, az első híresebb a másiknál”.

John Paget angol orvos utazóként járta az országot, 1839-ben adta ki Magyarországról és Erdélyről szóló, Angliában is megjelent könyvét. Buda leírásánál ezt olvashatjuk: „Itt terem a környék híres vörösbora. A budai borok, talán az Adelsberger [sashegyi, hegyesen: Adlerberger] a legjobb köztük, igen testesek és csak több év érlelés után fogyasztják őket: nem ismerek más borféléket, ami annyira emlékeztetne a burgundira, mint ezek, ízüket, minőségüket tekintve. A Magyarországon termő borfajták közül talán a budai borokat lehetne a legkönnyebben eladni az angol piacon.” (John Paget 1808-ban született Angliában és 1892-ben Erdélyben halt meg. Halálakor már csak Paget Jánosként tisztelték mint erdélyi, aranyosgyéresi földbirtokost, bortermelőt, a *Borászati Füzetek* szorgalmas, nagy tudású levelezőjét, a francia Becsületrend kitüntetését. Utóbbi a párizsi vilákiállítás boraival elért sikereit kapta meg. Magyarra válásában Wesselényi Miklós unokahúga, Wesselényi Polixéna a főszereplő, aki első férje halála után Paget-hez ment feleségül 1837-ben.)

Széchenyi *Buda-Pesti por és sár* című könyvének 1834-ben íródott előszavában szó esik azokról, „kik télen nyáron Pesten maradni kényszerülnek, én legalább szerencsétlenségnek tartom látni pl. a kiégett budai szőlőket”. Lehet, hogy túlzó vagy elfogult megállapítás, de mindenképpen valami bajra utal. És ekkor, talán mint következmény, beugrik Fényes Elek 15-20 évvel későbbi mondata: „A borkereskedés újabban nagyon megcsökkent.” Talán csak érzelmi alapon állítom, de vállalom: ugyanezt a tény jelezheti Hunfalvy is 1859-ben, amikor a szüretet követő „népünnepek” elmúltán sajnálkozik: „Még Schams 1822-ben azt írja: »Megfoghatatlan e népnek vigadozása és gyönyörködése. Mindenfelé hangzik a zene, az ének, a fütyölés és ujongás.« Most már a szüret csendesebben foly le, s a szüretet befejező vigalmak is csaknem teljesen megszűntek.” Megkezdődött egy akkor valószínűleg még nem tudatosult folyamat: a budai szőlő és bor visszaszorulása, majd a szőlőtermesztés megszűnése.

VÁMOK BUDÁN ÉS PESTEN

Széchenyi 1831-ben a *Világban* közli egy névtelen angol író leveleit, írójuk „nem kis féltékenységet” vett észre

Buda és Pest városának viszonyában. E „féltekenység” megértéséhez kitérő példát kínál a bor. Valóságos vámháború dúlt hosszú ideig a két – egymásra utalt – szomszéd között, melyet itt röviden Dvihally Anna Mária *A budai szőlőművelés története* és *A magyar italmérés gyakorlata a jövedéki törvény megalkotásáig* című művek felhasználásával ismertettek.

A 18. század elején Budának aránylag kevés termése volt (ne feledjük: Buda 1686-os visszavétele igen nagy károkkal, pusztítással járt), ezért a tanács fellépett az ellen, hogy a pestiek ingyen vigyék át a budai szüret termését. A pesti tanács viszont nem emelt kifogást, mert Pest szőlői nem tudták kielégíteni az itteni lakosság igényeit. A század második felében azonban fordult a kocka: Buda szívesen vette, hogy akkor már jelentkező borfeleslegét a pesti korcsmárosok és a pesti polgárok elvisszik, ellenben addigra a pesti tanács látta úgy: a budai borok behozatala hátrányos a pesti bortermelésre. A leírt helyzetet híven tükrözik az egyes időszakok vámrendeletei.

A budai tanács 1702-ben megszüntette a pesti polgárok budai határban termelt borainak vámmentességét. A vámolás a hajóhídon történt (tegyük hozzá: más árukra is kiterjedt). Az

ezzel lényegében egyidejűleg, 1703-ban kiadott Pest városi statútumban pedig ezt olvashatjuk: *„A polgárság kéri az idegen borok behozatalának megszüntetését, ha azok nem a polgárok csak saját termésű boraikat kívánják beengedni a városba – persze vám nélkül –, az idegen borokat ők is kitiltják. Egy 1733-ban kiadott Pest városi statútum meg is fogalmazza: „Minthogy tapasztaltatott, hogy a túlságosan szabad borbehozatal nemcsak a város közönséges hasznára, hanem in particulari [részleteiben] mindenkire nézve káros, mert megapasztja a városi bormérés és serfőzőház forgalmát, és ez a túlságosan igénybe vett szabadság kiviszi a pénzt a városból.” Ez bizony egyenes beszéd...*

A század közepén, 1743-ban a pesti tanács folyamodott a vámolás eszközhöz a budai borokat illetően: a Budán vásárolt vagy a pesti polgároknak a saját budai területükön termelt borait hordóként 16, illetve 24 garas vám megfizetése ellenében lehetett csak Pestre szállítani. A teljes igazság kedvéért írom le: amint a korabeli városi rendeletek között olvasható, ezt megelőzően minden idegen borra vonatkozott a vámfizetési kötelezettség, csupán három kivétel volt: *„A budai,*

csepeli és óbudai borokon kívül mindennemű idegen bor behozatala de simplici et plano [egyszerűen és egyenesen] tiltalmas; ami a saját szűkségletet illeti, azt az említett három szőlőhegyről vámmentesen lehet behozni; különben akonként 25 dénár fizetendő a városnak; mint-hogy azonban egyeseknek az említett szőlőhegyeken kívül is vannak szőlőik, ez esetben ugyan megengedtetik a bor behozatala, de az illetőnek tizedboletával vagy másképpen hitelesen igazolnia kell termésé mennyiségét, nehogy ezen ürügy alatt több bort csempésszenek be a városba.” (Pest városi statútum, 1734.)

A budai borokra vonatkozó vám bevezetése a két város érintett szereplőit, a szőlősgazdákat, a korcsmárosokat és a fogyasztókat egyaránt felháborította. Miért volt egységes a felhőrdülés? Azért, mert részben saját tulajdonú szőlőből származó borra vonatkozott, másrészt pedig a budai bor legjobb vevői a pestiek voltak, a pestiek ugyanis jól tudták, hogy a budai bor jobb, mint a viszonylag kevés és minőségben szerényebb pesti, ráadásul drágább lett mindkét bor. A budai a vám miatt, a pesti a tanács áremelése miatt.

Pest-budai látkép, előtérben tabáni szüreti jelenettel, 1850-es évek

Vegyük hozzá: Pest még a behozható bor mennyiségének maximálásával is védte saját bortermelését. Ez a korlátozás 1788-ban a Helytartótanács határozatával szűnik meg (pontosabban: bármilyen mennyiségű budai bor Pestre hozható, előzetes engedély megléte esetén), de a vám megmarad. Az élet furcsa fintoraként mutatkozik meg a két város között a gazdasági helyzet változásából (vagy talán a gazdasági helyzet változtatásának szándékából) kialakult ellentét. Ugyanis maga Buda is tiltotta, majd később bizonyos taksa (amit nyugodtan nevezhetünk vámnak) befizetéséhez kötötte a budai polgároknak a budai határon kívüli szőlőkből származó bor bevitelét a városba. Elsőként valószínűleg a budai rácok tulajdonában lévő Csepel-szigeti szőlőkben termelt bor behozatala körül alakult ki éles vita, amely teljesen elfajult – még a bécsi udvar is beleszólt, érdekes módon a rácok mellett, a budai németek ellenében. Ebben az esetben végül a budai hatóság győzött, maradt a hordónkénti 15 garas behozatali vám. És meg kell védenem utólag is a budai tanácsot, ugyanis joggal hivatkozott arra, hogy a csepeliek is taksa megfizetése mellett engedik be a budai borokat, ráadásul nem voltak szívbajosak, ők hordónként 24 garast vetettek ki rájuk.

A csepeli példa nem egyedi, később a promontori és az újlaki borok esetében is újrajátszották a meccset, igaz, kicsit más tartalommal. Horányi Gábor nemes úr és egyben budai polgár kérte, hogy promontori birtokáról származó borát a városba hozhassa és kimérhesse. A tanács tiltása után a kamara döntött, lehetővé téve, hogy a kérelmező élhessen nemesi jogával. Az újlakiak sérelme, hogy Óbudán termelt boraik után fizették az évenkénti és személyenkénti 10 garast, de borukat tilos volt a városba vinni. Ezért kérték, hogy előre megállapított összeg ellenében ők is bevihessék és kimérhessék saját borukat. Ismét a kamara döntése érvényesült: 25 garas megfizetésével megkapták a jogot.

Az olvasónak zavaró lehet, hogy Budáról írok, de belefoglalom hol Óbuda, hol Újlak, később Felhívás, esetleg más települések említését. Hosszabb fejtegetés helyett Rómer Flórisra hivatko-

zom, aki a *Régi Pest* című tanulmányában kimerítő elemzést ad a nevekkel kapcsolatban. Itt most elég annyi, hogy kutatásai szerint a régi királyi okmányokban még Pest is „*együtt említetik Budával, neve Alt-Ofen, Óbuda pedig Eczelburg néven ismert*”, és csak később alakult ki a Duna jobb partján fekvő településekből – az előbb felsoroltakból meg Aquincumból – Budavárával Buda, s lett külön város Pest. Mielőtt bárki felesleges közlésnek tartaná mindezt, gyorsan egy további idézettel indoklom: „*Hogy ezen időben nemcsak az egész régi Buda-Pest, hanem még Új-Bécs is Budához tartozott, látjuk a budavárosi törvénykönyv azon fejezetéből, mely az idegen borok vásárlásáról és eladásáról szólván, mindazt felszámolja, mi akkor Buda hatósága alá tartozott.*” Azaz: a bor adja az útbaigazítást számunkra.

A BUDAI SZŐLŐK EMLÉKEI A KEZDETEKTŐL

Buda – és Buda környékének – szőlőtermesztése valóban a régi időkre nyúlik vissza. Óbudai és aquincumi régé-

szeti leletek, köztük a nemrégiben előkerült szőlőmagmaradványok egyértelműen jelzik a kelták és a rómaiak szőlőkultúrájának jelenlétét. Ezt követően a 13. századból állnak rendelkezésre immár írásos adatok arról, hogy Budán szőlőtermesztés folyt. Egyrészt bizonyíték van arra, hogy Budának bérelt szőlője volt, több polgár a kánai és a telki apátságtól vett bérbe szőlőt, másrészt IV. Béla királyunk a tatárok kivonulása után a városoknak, köztük Budának az élet újraindítása érdekében kiváltságokat adott, melyek egyike szerint a budai szőlőtermesztők mentesültek a cseberadó fizetése alól.

A mentességek – és persze a gazdasági helyzet – jelentősen hozzájárultak a szőlőtermesztés terjedéséhez, a szőlőbirtok meghatározó vagyonná vált, jól mutatja ezt az 1302. év eseménye. Polgárháborús állapotok alakultak ki, az ország egyik fele Vencel cseh királyt akarta magyar uralkodónak, másik fele viszont Anjou Károly Róbert oldalán állt. Buda történetesen Vencelpárti volt ekkor, így nem meglepő, hogy az ellentábor ostrom alá vette. Az Anjou-hívek nem boldogultak, gondoltak hát egy merészet, és a város

A Mélypince ismert tabáni vendéglő és borkimérés volt az 1930-as években

Elpusztul-e a magyar bor?

Okos gazdáknak való jó tanács.

MÉHNER VILMOS-féle KÖNYVKIADÓHIVATAL.
(Budapest, IV., ker. Egyetem-utca 4.)

gazdasági alapját kezdték pusztítani: kivágták a gyümölcsfákat és a szőlőket. Az egyébként békés budai polgárok és szőlőtermesztők ezt már nem tűrhették (ráadásul szüret idején történt mindez, tehát veszve látták termésüket, megélhetésüket), kicsaptak és szétverték az ostromlókat – egészen Fehérvárig kergették őket –, vérük árán védve meg szőlőiket.

Ha a történelmet nézzük, talán nem is voltak olyan béketűrők a budaiak. Kissé előreugorva az időben, 1439-ben is fegyvert ragadtak egy német–magyar városi belviszály nyomán, amikor a magyar párt vezére, Ötvös János gyilkosság áldozata lett, testét a Dunába dobták, de a víz kivetette. A feldühödött polgárok, amint a korabeli krónikás kiemeli – és ezért kaphatott helyet e történet a budai borokról szóló cikkben –, „a város szőlőiben dolgozó napszámosokkal együtt” a német kereskedők házára támadtak.

És hogy nem általános forrongásról volt szó, jelzi, hogy a szintén gazdag olaszok házait, vagyonát nem bántották. Több történetíró azt is megkockáztatja, hogy Hunyadi László 1457. március 17-i budai lefejezésének időpontja azért esett kora estére, mert a nagyszámú szőlőmunkás akkor még nem ért haza, ugyanis a napszámosok zöme magyar volt, és tartottak attól, hogy zavargás támad.

1705 májusában is csatázniuk kellett a budaiaknak, ezúttal a kurucok dúltak a szőlőkben. A gazdák és napszámosaik fegyverrel próbáltak ellenállni, java részük sajnos ottveszett, 400 halott – köztük bizony sok asszony és gyerek – maradt az összecsapás után. (Ne legyenek illúzióink, kuruc vitézeink másutt is romboltak, ismeretes a tokaji pusztításuk is.) De a budaiak és a kurucok is gondolkodó emberek voltak, és tárgyalni kezdtek, aminek eredményeképpen a szüret már békésen

A filoxéra és peronoszpóra elleni védekezés módjáról szóló ismeretterjesztő (ponyva) kiadvány 1892-ből

zajlott le, persze ezt Buda város és a budai polgárok bukszája bánta.

A RÁCOK MEGJELENÉSE

Közismert tényként tartjuk nyilván, hogy szőlőművelésünk és borászatunk fejlődésére nagy hatással voltak a szerbek, vagy ahogy régen hívtuk őket (amiről helységneveink is tanúskodnak), a rácok. Az ampelográfusok és tudománytörténészek a rácokhoz kötik a kadarka meghonosodását, a borkészítés folyamatában pedig a káci alkalmazása fűződik hozzájuk. Nos, a rácok első közösségei valószínűleg a 14. század végén, Zsigmond király alatt jutottak el Budára, megalapozva egy új szőlőtermesztő és részben szőlőtulajdonos városi réteget.

Jöttek azután rácok egyrészt a török elől menekülve, másrészt a törökökhöz csapódva, de a török kiűzését követően is Magyarországra, így Budára is. Szerepüket szemléletesen mutatja, hogy 1700-ban, amikor Buda városa a gazdátlanra vált, elhagyott területeket ismét gazdasági tevékenységre kívánta használni, használtatni, 18 magyar, 36 német és 201 szerb családnak adott ingyen szőlőterületet. A rácok külön városrészben, lényegében egy tömbben éltek, bár az is nyilvánvaló, hogy a meggazdagodott polgárok már kiszakadtak a régi helyről. Ezt valószínűsíti a francia Maria Montague-nak, Wortley angol követ feleségének 1717-ben kelt levele: „A falon kívül számos apró házak, vagyis jobban mondva kunyhók tömege áll, melyet Rácvárosnak neveznek és teljesen rácok lakják.” Buda kormányzójának – a levélíró nevezi így kísérelőjüket – megjegyzéséből következtethetünk létszámukra is: „A kormányzó állítása szerint 12 ezer harcost állíthat síkra.”

Ugyanakkor Buda megmaradt német nyelvű városnak, amit jelez, hogy a szőlőterületek, a 60 dűlő neve például az 1789-es összeírásban kizárólag németül olvasható, és ez a későbbiekben is csak igen lassan változik. Mind ez arra is utal, hogy a német (ajkú) polgárok fontos, meghatározó helye Buda szőlő- és borkultúrájában nem forgott veszélyben.

ZSIGMONDTÓL A TÖRÖK IDŐKIG

A rácokra vonatkozó rövid fejtegetésünk Zsigmondtól indult, maradjunk még az ő korában, mert fontos dokumentumot találunk: *Buda város jogkönyve*, röviden a *Budai jogkönyv* Zsigmond király uralkodása idejében datálódott, bár a kutatók kimutatták, hogy valószínűleg egy Mátyás király regnálása alatt készült, német nyelvű másolatot ismer az utókor. A jogkönyv számos, a szőlővel és a borral kapcsolatos szabályt rögzít, adózási, ellenőrzési, termelési, kereskedelmi területre kiterjedve. Természetesen nem ismertem ezeket részletesen, csupán azt hangsúlyozom, hogy a *Budai jogkönyv* egyértelműen a szőlő (és a bor) gazdasági szerepének alapvető fontosságát tükrözi.

Bizonyos, hogy előző megállapításunkkal nem tévedünk. Bertrandon de la Brocquiére francia lovag 1433-ban tett utazást Magyarországon, budai látogatásáról egyebek mellett ezt írja: „*Buda környé-*

ke rendkívül kies, a talaj pedig mindenemű élelmiszert bőségben szolgáltat, különösen kitűnő a fehérbor, mely tüzeségét a számos meleg forrástól és az azokban lévő kénthől kapja.” A lovag megfigyelése alapján joggal feltételezhetjük, hogy ami bőségben és kitűnő minőségben terem, az a polgárok megélhetésének, sőt jólétének meghatározó része, megérdemli és kötelezővé teszi a város vezetésének – jó értelemben vett – szabályozó tevékenységét. Érdekes a francia elmélete a borok minőségére és jellegére vonatkozóan, de nem áll vele egyedül: Mátyás történetírója, Antonio Bonfini – *A magyar történelem tizedei* című könyvében – lényegében megismétli ezt: „*A pilisi megye pedig a Dunára rúg ki, hegyesdombos terület, egészében szőlőtermő, a hévizek miatt kén tartalmú bort terem, mely gyorsan részegít.*”

Budát nehezen hagyhatták ki a külföldi utazók, akár hivatalos küldetésben, akár érdeklődőként, akár átutazóban jártak hazánkban. A város kereskedelmi jelentőségét pedig kifejezik azok a királyi rendeletek, amelyek áru-megállító jogot adva előírták a 14. század első felében, hogy minden magyar-

országi kereskedő köteles Budát útba ejteni. De miért fontos ez témánk szempontjából?

A bor mint kereskedelmi cikk természetesen nem csupán Budán, hanem egész Magyarországon meghatározó jelentőségű termék, a kivitel zömét Mátyás király koráig élő állat – elsősorban az akkor még ritka nagy testű szarvasmarha – és a bor tette ki. Ezt Fügedi Erik is megerősíti a 15. század magyar gazdasági viszonyait elemezve: „*Hasznat a bor és a vágóállat hozott. A középkori Magyarországon nem nagyon ittak vizet, s miután az ország északi részén hiányzott, érdemes volt új meg új területeket bevonni s a megtermelt bort nagy távolságra elszállítani.*”

A bortermelésből Mátyás alatt is kivette részét Buda, Vahot Imre azt írja: „*Az őrtornyokkal beépített Szent Gellért hegy tájékán már ekkor szép szőlős halom terültek el, miket Mátyás király Champagne- és Burgundiából hozott nemes venyigékkel gazdagított.*” E vélekedést Bél Mátyás is tényként rögzíti. Semmiképp sem kívánok a nagy „megtaláló” szerepében tetszelegni, de az embernek azért csak-csak eszébe jut

Szüreti előkészületek
Jókai Mór svábhegyi
kertjében, 1892

Paget véleménye a budai borokról: „Nem ismerem más borféléket, mi annyira emlékeztetne a burgundira, mint ezek, ízüket és minőségüket tekintve.” Hunfalvy János szintén Mátyás korát ismeretve áttételesen bizonyítja a szőlő (hegyek) meghatározó szerepét, amikor egy templom helyét így határozza meg az idegen számára: „egészen éjszakra, a szőlőhegyek közelében Boldogságos Szűz Mária remete kolostora volt.”

Az ország Mátyás-kori borkultúráját, a borivás elterjedtségét jól jelzi a mindenki által ismert visegrádi borkút, amely ünnepnapokon fehér- és vörösbort szolgáltatott. Kicsit epésen tesszem hozzá: ez a mai szemmel már enyhén szólva giccses spektakulum igazságos Mátyás – kemény adókkal megalapozott – gazdagságát is kiválóan mutatta bel- és külföldieknek egyaránt. Nem is hoztam volna szóba, ha Budán nem találkozhattak volna hasonlóval 1501-ben az ott élők. Tommaso Daniero modenai követ írja, hogy II. Ulászló állíttatott hasonló szökőkutat a városban Úrnapján: „A főtér közepén igen csinos szökőkút állott, melyből egész nap kitűnő bor folyt.” Közvetve II. Ulászlóhoz fűződik egy másik, Buda szőlőit elismerően mutató írott emlékünkből. A király 1502-ben vette el Candalei Anna francia hercegnőt. Az ara Magyarországra utazása során a vele lévő fegyvernök így írta le a várost: „Buda lapos hegyen áll, mint egy fél mérföldnyire gyönyörű szőlőhegyek láthatók.”

A BUDAI SZŐLŐK A TÖRÖK URALOM ALATT

Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek, Magyarország primása 1536-ban Brüsszelben Mária királyné magántitkáraként fejezte be *Hungaria* című művét. Ebben Budáról szólva néhány megjegyzést tesz, amelyekből következtetni lehet az itteni szőlő- és borkultúrára. Meglepő, hogy bár az előzőekben megidézettek elismeréssel írtak a budai borról, és az Oláh Miklós utáni időszakban született beszámoló is így tanúskodnak, ő maga nem lelkesedik értük. Teszi ezt annak ellenére, hogy országos méretekben más a véleménye: „Bor olyan bőségben van, hogy Magyarországnak szinte valamennyi tája (kivéve a Tiszán innen és túl Várad felé eső síkságot, valamint Bács vidékét) nemes, édes és savanyú, e kettő utóbbi közé eső könnyű, köze-

pes erejű borokat terem, de sokkal több vöröset, mint fehérét.” Majd később: „Többször megtörténik, hogy az enyhe hőmérséklet és a kedvező évi időjárás a bor akkora mennyiségét árasztja, hogy alig akad a bor eltevéséhez elég hordó.”

Ilyen körülmények között édeskesvésnek látszik annyit olvasnunk Budáról, hogy „maga a kőszikla, amelyen a város el van helyezve, a borospincékért alá van ásva”. Kissé visszahozhatja a budaiak önbecsülését a Gellért-hegyi táj ismertetése után következő rövid félmondat: „a többi hegyeken pedig gyönyörű szőlők díszlenek”. Közvetett információ a szőlők szerepéről, hogy Buda-Felhévíz leírása kapcsán külön említést tesz a szőlőmunkásokról, megkülönböztetve őket a parasztoktól, mintegy utalva ezzel fontos szerepükre: „Három vagy négy meleg gyógyforrás, némelyik a Duna-parttól alig tíz lépésnyire terül el, ezekben parasztok és szőlőmunkások szoktak fürödni.” Pest is lenézőleg említetik, ugyanakkor úgy tűnik, a bor szempontjából nem indokolt ez a vélemény: „kereskedelme jelentéktelen, lengyelek, sziléziaiak sok bort vásárolnak itt össze.” De Budára nézve megint lehangoló, hogy a jó bortermő vidékek felsorolásában megtalálható a Szerémség, Baranya, Somogy, Sopron, Pozsony, Eger, Borsod-Abaúj, Veszprém, Zala és Erdély – Buda azonban nem.

Evljia Cselebi 1666-ban tett utazást Magyarországon, s a budai borokról is megemlékezett: „Kitűnő gyümölcsök bőségben teremnek. Lédús és érett, csípős szőlője van. E város korcsmás embereinek különféle részegítő italai vannak. Egy ketkösia nevű, sárga-topázszínű bora van, a minő Bodzsa-Ada (Tenedos) és Anko szigetén sem terem. [...] A budai vámfelügyelő szerint három órányi helyen 7000 szőlőskert van.” (Tenedos szigete Trója előtt található, a görög hajóhad e sziget mögött rejtőzött, miután a leleményes Odüsszeusz javaslatára a városkapunál elhelyezték a híres falovat. Anko szigetét sajnos nem tudtam azonosítani.)

Edward Brown nem sokkal Cselebi mester után, 1669-ben érkezett hazánkba, ő sem hagyta ki Budát, így természetesen a budai szőlőkről is akadt mondanivalója: „A világ legjobb szőlője rendkívüli bőségben terem, azonban a Vác melletti Verőcénél a legpompásabb fordul elő. A borok általában kitűnőek és finomak.” Láthatjuk, ő tovább néz, Buda mellett Verőcét is említi (hová-

lett a verőcei bor?), és általában is dicséri a magyar borokat.

A kort bemutatandó, utolsónak nem külső szemlélőt, nem külföldi utazót, hanem egy budai zsidó polgárt hívok tanúnak a szőlők és a bor szerepének jellemzésére. Schulhof Izsák 1686-ban jegyezte le krónikáját, leírva azt az embertelen helyzetet, amely a Budát felszabadító keresztény csapatok dúlása nyomán alakult ki. Könyvecskéje elején azonban még szól a békés 1678–79-es évekről. „A város a török birodalom uralma alatt állott, s lakozásunk viruló volt, akár a zöldellő olajfa, biztonságos és nyugalmas – valóban elmondhattuk: »ki-ki a maga szőlőlugasában, a maga fügefája alatt« tanyázhatott. Az élelem olyan olcsó volt, hogy aki hallja, el sem hinné [...] egy nagy mérő – azaz pint – bort két császári garasért vehettünk a kereskedőtől, de ha valakinek magának is volt préháza, és egyedül készítette a borát, a bor pintje nem került többbe, legföljebb három vagy négy krajcárba.” Nem kell magyarázkodni: nyilvánvaló, ha ilyen olcsó a bor, akkor bőven van belőle, azaz a szőlőtermesztés is a régi szinten folytatódik.

Az idézetek azt mutatják, hogy a vallási különbségre alapozott hiedelmekkel ellentétben a török uralom alatti magyar országgrészen nem szűnt meg, sőt éppen ellenkezőleg: virult a szőlőművelés, a borkészítés! És így volt ez a törökök magyarországi „fővárosában”, Budán is. A törökök sem vették meg a borból származó adót, számosan a bort sem, amint azt írásos emlékek is bizonyítják.

A VÖRÖSBOR FELTŰNÉSE ÉS ELTŰNÉSE

Buda városának jegyzőkönyve 1701-ben említi először vörösbor kiadását a város pincéjéből. Bél Mátyás 1733-ban pedig már a budai vörösborok kiváló minőségét dicséri, miközben fehérborról egy szót sem ejt. Igen, mindegy két évtized alatt fehérből vörösré váltott a budai szőlő. Amúgy nem példa nélkül való egy borvidék színváltozása, lezajlott ez Egerben és Gyöngyösön is (Eger fehérről vörösré, Gyöngyös vörösről fehérre váltott).

A másik jelentős, a budai szőlőtermesztést és borkészítést befolyásoló tényező a németek 1700-as évektől kezdődő betelepülése Budára és Buda környékére. Azokról a sváb, bajor, eseten-

— Szüret a Sváb-
hegyen, 1892.
— Az előtérben Jókai
Mór az unokájával

ként szász, főként köz-
rendű németekről van
szó, akik szervezett be-
telepítési akciók révén
jöttek, magukkal hozva
a rácokétól különböző
fajtáikat, művelési mód-
jukat és borkészítési módszereiket. (Ek-
kortól számíthatjuk a „braunhaxlerék”
megjelenését. Ők voltak azok a szorgos
szőlőműködők, akik mezítláb, feltúrt
nadrágszárral dolgoztak a szőlőben, s
mezítelen lábszárukat a nap és a szél
barnára cserzette.)

Együtt van tehát minden, ami szük-
séges ahhoz, hogy a kiváló minőségű
Budai vörös kilépjen a színpadra: a
rácok és a németek fajtái, a rác és
német szőlőtermesztési, szőlőfeldol-
gozási, borkészítési technológiák, a
szorgalmas szőlőművelő nép. Ez a fé-
nyes pálya törik meg az 1800-as évek
második felében. Első oka nem a filo-
xéravész (ahogy azt a szakirodalom-
ban számos szerző előszeretettel ismé-
telgeti), hanem egy gazdasági – és
részben társadalmi-fogyasztói – sokk:
„Buda nem bírja többé jó áron eladni
vörös borait, melyek a belfogyasztás-
ban keresettek nem voltak. Ez idő alatt
nőtte ki magát Buda-Pest nagyobb vá-
rossá; a helyi fogyasztás növekedett
évről-évre és vele a fehér bornak keres-

tetése, s Buda hoppon maradván vörös
boraival, iparkodott nyakra-főre fehér
borrá változtatni át ültetvényeit.” Entz
Ferenc kritikus szakmai elemzése ez
1871-ből, amely a borvidék „visszafé-
héredését” dokumentálja. (A közel-
múltban és napjainkban Egerben fi-
gyelhetünk meg hasonló folyamatot,
azonban annak méretei nem vethetők
össze a budai esettel.)

Ráadásul az „ültetvények fehér borra
változtatása” – ismét Entz szerint –
olyan folyamat, ami „csak kapkodás
után” zajlott le. S hogy mi a kapkodás
lényege? „Buda tehát kapkodott, szin-
tugy, mint a vörös bor termelésével fog-
lalkozó vidékeink bármelyike, a fehér
fajok után, s a véletlennek szintugy,
mint szőlészetünk primitív állapotainak
gúnyja játszott mindannyiuk kezébe a
legkülönbözőbb, de jobbára csekély ér-
tékű fehér hazai fajokat.” Entz szigorú
véleménye: „Bortermelésünk, mely a
múltban a jeles vörös bor előállítására
fektette fő súlyát, ezen multban minden
irányban tökéletesebb volt, mint ma és
hogy a mai süllyedés okainak nagy
része azon könnyelműségben és szakis-
meret hiányában keresendő, mellyel
fehér fajok általános elterjesztésében
jártunk el, és mellyel tiszta kadarkai-
ültetvényeinket tarka és silány fajú quod-
libetekké [quodlibet: minden rend és

összefüggés nélkül egymás mellé válo-
gatott] változtattuk át.”

A kor tudós szakembere meggyőző:
a „minden rend”, azaz szakmai elkép-
zelés nélkül keverve ültetett, vörös- és
fehérbort adó, korai és késői érésű faj-
ták egyvelege egyenesen vezet a mi-
nőség és ezzel a kereslet csökkenésé-
hez, a külföld érdeklődésének elvesz-
téséhez. A filoxéra csak lezárta a bu-
dai szőlők s ezzel természetesen a
Budai vörös történetét. Mára a Soós
István Borászati Szakképző Iskola Tan-
gazdasága őrzi a történelmet, vala-
mint a Kadarka Kör lelkes civil társa-
sága próbálja meg visszaidézni a bu-
dai szőlők hangulatát, vele a Budai
vörös régi ízét a 12. kerületi Jókai-
kerti kicsiny parcellában.

JÓKAI KERTGAZDASÁGA

Jókai 1853-ban vásárolt meg kéthold-
nyi területet a Svábhegyen Schweitzer
hegedűgyárostól, a vásárlás pénzügyi
alapját az *Egy magyar nábob* című
könyvéért kapott összeg képezte.
Nem művelt, erősen köves talajt talált,
ahol aztán több év munkájával vi-
rágzó gyümölcs- és szőlőültetvényt
alakított ki. Roppant büszke volt ker-
teszeti tevékenységére, tegyük hozzá,

hogy élvezetet is talált benne. Ebbéli működéséről és tapasztalatairól 1896-ban könyvecskét is írt, *Kertészgazdászati jegyzetek* címmel. A könyv érdekessége – tartalmán kívül –, hogy ez az egyetlen könyve, amelyet dr. Jókai Mórként jegyez.

A füzet méretű írásban számos, saját gyakorlatából származó tanácsot közöl a szőlő ültetéséről, gondozásáról, a fajta megválasztásáról. (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy írhatott volna a borkészítésről is, hiszen szüreteit maga vezette.)

Jókai gazdaságát sem kerülte el az alattomos gyökértetű. A *Kertészgazdászati jegyzetek*ben bevallja: „Nekem is van filokszérám, perenoszporám, dematoforám is, melyek szőlőskerteimnek kétharmadát teljesen elpusztították.” Szénkénegézéssel védekezett ezután, amelyet igen eredményesnek tartott és ajánlotta is gazdatársainak. Képviselőként is felszólalt a kárt szenvedett szőlőtermesztők érdekében, 1890-ben a „filokszéra” által károsított szőlők helybeni pótlása, a vész terjedésének megállítása és magyar szőlővesszőkkel történő újratelepítés mellett emelt szót. Hat évvel később a *Vasárnapi Újság* az Ezredéves Kiállításról írott beszámolójában kiemeli: a király ellátogatván a kiállításra, megszólította a kiállítóként(!) ott tartózkodó író, érdeklődött, hogy szőlője is van-e. Jókai igenlő válaszára a filoxéra jelenlétére tett fel kérdést, Jókaira jellemző a felelet: „Van, de mindig össze megölöm és így tömeges gyilkosságot követek el!”

EGY JÓKAI-ANEKDOTA

Bécsben tartózkodott, osztrák meghívásra, s írói körben vacsorázott, amikor egy ünnepi szónok a sört magasztalta. A leírás szerint az író a „bier” szó kezdőbetűjére utalva rögtönzött pohárköszöntőt tartott a magyar bor értékét hirdelve, beleszóve a budai bort is:

„Bocsánat, barátom, bőbugyogós bécsi bácsi! Bierrel bátorkodol bántani boromat? Badar beszéd! Badacsonyi bilikom: búm börtöne. Bűvös budai bérclől buzgó bikavér bánatom bundája. Bár Bacchus bömbőlő bombákat bocsájt, bizony borban billegetem barna bajuszomat. Borostyánt, babért, barna babám búját bor bírja bontani. Becsületemre, bajtárs, bor bírja bizalmam, borban betegszik bánatom birodalma!”

Higgyük el, hogy igaz a történet! ♦

Tompa Imre | A Montenuovo-örökség

Montenuovo Nándor herceg emlékét őrzi a Vylyan Pincészet birtokbora, a Montenuovo Cuvée. A Montenuovók családtörténete kész regény: a törökverő ősök után olyan nevek fémjelzik a családot, mint Mária Lujza vagy Batthyány Júlia, avagy Montenuovo Alfréd, Ferenc József legbizalmasabb embere és főudvarmestere. Az ő fia (Mária Lujza dédunokája) volt az 1888-ban született Montenuovo Nándor, aki 1921-től mintagazdaságot formált a közel 10 ezer hektáros dél-barányai Batthyány-birtokból.

A herceg búzát, árpát, takarmánynövényeket termesztett magyarországi birtokán, modern tehenészetet vitt, s a németbolyi rokfort messze földön híres volt. Utakat, telefonvonalat épített ki, a lakosságot is kiszolgáló víztornyot állított, traktorokat, gőzekét, kéveköti gépet használt. Villánykövesdi borászatából budapesti éttermekbe szállított minőségi vörösborokat.

A Montenuovo 2012 a mérték és elegancia itala, se nem lenge, se nem vastag, eleven, vibráló, gyümölcsös, tökéletes az illata, a cabfranc, merlot és syrah adják hozzá a testet, az izmot, a struktúrát és az „édességet”, illetve a zweigelt és kékfrankos az üde savakat és a fűszert. A 21. éve készülő birtokbor a fajsúlyos és a lendületesen gyümölcsös házasítások közötti arany középponton jár.

Montenuovo Nándor a felsőház tagjaként nem szavazta meg a három zsidótörvény egyikét sem, viszont aláírta azt a petíciót, amelyben több arisztokrata a háború gyors befejezésére kérte Horthy Miklóst. A nyilasok ezért letartóztatták, előbb Sopronkőhidán raboskodott, majd átszállították Dachaubá. Az amerikai csapatok adták vissza a szabadságát, s bár minden józan ismerőse igyekezett lebeszélni, ő mégis visszatért Magyarországra, mert meggyőződése volt, hogy semmilyen bünt nem követett el.

1945 után minden földjét elvették, később egy darabig 33 holdon gazdálkodhatott. 1951-ben – egy feljelentés nyomán – elrejtett vadászfegyvereket talált birtokán a rendőrség, s ezek egyikén rajta volt a hercegi monogram. Montenuovo Nándort ezért életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Elszállították Márianosztrára, ahol már a szállítás másnapján életét veszttette – a hivatalos tájékoztatás szerint tüdőgyulladásban, bár valószínűbb, hogy erőszakos halált halt.

A környéken máig szeretettel és tisztelettel emlegetett patrióta arisztokratát és igazi humanistát az 1990/XXVI. tv. alapján rehabilitálták. Felesége és leányai 1956-ban hagyták el Magyarországot, és Ausztriában kezdtek új életet. Unokája, Franziska Kübeck-Montenuovo Grazban él, magyar szépirodalmat fordít németre, dédunokája, Alexander Kübeck-Montenuovo pedig Margarethen am Moosban, a mintegy 100 hektáros maradék Montenuovo-birtokon bioszóját és -búzát termeszt – és a család történetét kutatja.

Vác földrajzi adottságai mindig is kiválóak voltak a szőlőtermesztés és a borászat számára: adott a temperáló, fényt visszaverő nagy víz, a Duna, a 150–250 méter magas dombok, a háttérben a hidegtől védelmező nagy hegy, a Naszály, mely a maga 652 méterével kimagaslik a dombok közül és pompás talajt biztosít a szőlőnek (a mészkő- és dolomithegy alján márgás-lössös üledékek, öntéstalajok, a dombokon pompás barna erdőtalajok a jellemzőek). A barna erdőtalaj és a szőlő szertetik egymást, ilyen humusz borítja szinte az összes Vác körüli, a Naszályhoz dél-délnyugat felől kapcsolódó dombot. A csapadék fél évszázada 550-600 mm volt, ez a magyar átlag, ma a messziről látható, durva tájsebet okozó bányászat miatt mérhetően kevesebb, 450-500 mm, mert a póre mészkő több hőt sugároz ki, mint az erdős hegy, és gátolja a pára kicsapódását. A váci föld kevésbé alkalmas a gabonatermesztésre, a szőlő igénytelenebb. Egy táj sokszor azért lesz bortáj, mert másra nem jó.

Az első biztos és közvetlen adat a váci borkészítésről 15. századi, de már fejlett borkultúráról tanúskodik, amely nyilvánvalóan hosszas genezis eredménye. (Egy korábbi közvetett adat is erre utal: Márki Sándor szerint 1216-ban a váci püspököt alkoholizmusa miatt bepanaszolták a pápánál.) Az első közvetlen adat szerint 1457-ben Dékán Péter váci bürger pincevölgyi szőlőjét a pilisi pálos kolostornak adományozta. Galeotto Marmzio szerint „Vác jó bortermő hegyvidékét Minerva és a műzsák lakják és látogatják”. Talán ezért is telepített sok szőlőt Galeotto tanítványa, Báthori Miklós váci püspök, aki valóságos reneszánsz udvart épített ki Vácot. Báthori azelőtt szerémi püspök volt, márpedig Tokaj előtt a Szerémség volt a legjelentősebb, nemzetközileg is ismert borvidék a Magyar Királyságban.

Sokatmondó Johannes Cuspinianus (Johan Spießhaymer, 1473–1529) megjegyzése, a bécsi humanista ugyanis 1491-ben I. Miksa követeként II. Ulászló udvarában járva így emlékezett meg a váci borról: „A könnyű asztali bort, melynek olyan világos a színe, mint a víznek, váci bornak hívják.” A „borleírás” azt sejteti, hogy nem agyonoxidált, mert nem sárga, hanem vízszerű volt a bor, ami leginkább a mai modern, friss, reaktív borok színére emlékeztet, feltehetőleg jó savú, üde ital lehetett.

A filoxéra előtt a váci borok alapanyagát nem occidentalis világfajták (rajnai rizling, chardonnay, sauvignon blanc

TOMPA IMRE

VOLT EGYSZER EGY BORVIDÉK

A VÁCI BORKULTÚRA ELTŰNÉSE

vagy pinot noir, cabernet-k, merlot stb.), hanem pontusi, ma „hungarikumnak” nevezett fajták képezték, így a sárfehér, mely eszményi asztalbor-szőlő, a rask-szőlő, a vörös dinka, a gohér, a mézes fehér, a kadarka és a rózsaszőlő. A filoxéra előtti, középkori szőlőfajtákat ma övező mítosz ellenére ezek a pontusi fajták egy-két szőlőt leszámítva (furmint, ezerjő, kadarka) többnyire nem túl nagy tehetségű, sokszor előnytelen termesztési tulajdonságú, nem illatos, jellemzően asztali bort adó fajták voltak.

A bürger kifejezés a váci városlakóra nem alkalmazható ugyanúgy, mint mondjuk egy szabad királyi város lakójára. Vác ugyanis ilyen értelemben kicsit „virtuális” polgárváros. A középkori Vác ugyanis nem civitas, hanem oppidum volt, melynek földesura a váci püspök, lakói de jure jobbágyok, de facto felemás polgárfélék, akik a járadékok lerovása után szabadon adhatták-vehették szőlőbirtokaikat, melyek nem is tartoztak a jobbágytelki állományhoz. Rajtuk kívül extraneusok, bebírók, külső tulajdonosok is rendelkeztek itt szőlővel, és élénk kereskedelmi élet zajlott, mely már ekkor hírére vitte a jó italú váci fehérboroknak.

Vác – és a váci bor – első virágzásának a török érkezése vetett véget. A dunai átkelő hadszíntérré tette a várost és környékét, a vár több mint negyvenszer cserélt gazdát, s a török kiverése után a térség romokban hevert. A borkészítés mindazonáltal a török uralom alatt sem szűnt meg teljesen: a 16. században a borárak duplázódása okán a Naszály falu körüli szőlőhegyeken átlago-

san 2550 hektó bor termett bő 200 magyar holdon (1 magyar hold = 1200 négyszögöl, azaz 0,4320 hektár). 1622-ben két váci esküdt polgár azzal dicsekszik Dallos Miklós püspöknek, hogy „kiváló szőlőhegyeik és boritaluk van a Naszály szőlőhegyen”. 1653-ban pedig Tarnóczy Mátyás püspök új urbáriumában is szó esik arról, hogy a hegy lábánál, Naszályon (Nasal) és Gyadán terjedelmes szőlők vannak. Az országot 1663-ban végigivó Evlia Cselebi is megemlíti, hogy a városnak sok szőleje van. A püspöki birtokok 1671-es összeírása szerint ez azt jelenti, hogy 140 családból 102 rendelkezett szőlővel. 1699-ben 168 magyar hold körül volt a váci szőlők nagysága.

Miután 1731-ben óriási tűzvész pusztított – a 229 házból 198 leégett –, a püspökség hozta rendbe a várost, kialakítva máig fennmaradt barokk arculatát. Ez a korszak, a 18. század hozta meg a váci bor második, igazi virágkorát, 1715-ben már 260 holdról szüreteltek, 1743-ban 2500 holdról, 1827-re pedig 6 ezer holdról. A fejlődésnek az adott dinamikát, hogy az új telepítések után hat évig nem kellett földesúri és egyházi adót fizetni. A borok, melyeket öt évig érleltek hordóban, meglehetősen hosszú életűek, 5–15 évig ihatóak s egyben jól szállíthatóak voltak, ami akkoriban nem volt evidens, Széchenyi a Világban 1831-ben panaszkolta, hogy a magyar bor szállítás közben rendszeresen kifolyik vagy megecetesedik.

A váci bor hosszú élete és jó szállíthatósága azt sejteti, hogy a csontszáraz bornak szép volt a savtérképe, mert a magas sav őrzi a legjobban és a legto-

vább a bort. A 19. század végén a szőlőterületek nagysága 5897 kat. hold (1 kataszteri hold 0,575466 hektár), azaz az egész 3400 hektárt tett ki. A családok csaknem fele rendelkezett szőlővel, egy családra a 17. század végén bő nyolc hektó, a 19. század első harmadában 27 hektó bor jutott, és mivel egy család átlagosan 5 hektót fogyasztott évente, a többi áruba bocsátották. A fő értékesítési csatornát itt is a helyi eladás jelentette, ami jelentős bevételi forrást biztosított a városnak, nemcsak a kocsmákban, hanem az országos vásárokon is, melyek hatósugara Mohácstól Székesfehérváron és Selmecen át Tokajig tartott.

A váci szekeresek Tragor Ignác szerint Közép-Európán kívül Erdélytől Varsóig, illetve Konstantinápolyig szállították a jó ivású váci bort, noha egy erdélyi mondás szerint járművük „nyikorgott, mint a váci szekér”. Az osztrák kiviteli vámokat csak úgy tudták elkerülni, ha maguk szállították a bort, ezért adták a fejüket a borkészítés mellett borkereskedésre és fuvarozásra is. A 19. század első felében a város és vidékének fő kiviteli cikke a bor volt. Ez az aranykor a dualizmusban is tartott, ekkor a lakosság több mint kétharmada kizárólag mezőgazdaságból – azon belül is főként szőlőművelésből – élt. S ekkor lecsapott a filoxéra.

A filoxéra tabula rasát csinált az európai borászatban, de a legtöbb borvidék és borkultúra képes volt újra lábba állni. A váci borvidék nem. A szőlőgyökértetű 1882-ben jelent meg Vácott. 1863-ban 1647 kat. hold szőlő volt a határban, 1895-ben már csak 239 kat. holdnyi beültetett szőlőről van adat. A szőlőműves lakosság elnyomorodott, proletarizálódott. (Országosan a kötött talajon ültetett – nem homoki – szőlők 90%-a kipusztult.)

A filoxéra következtében elszegényedett városi polgárok segélyezésére 1888 márciusában alakult Páli Szent Vince Egylet felhívása képet ad a kialakult állapotokról: „Egykoron jó módú mesteremberek, kik becsületes munka után egyszerű, de megelégedett életet éltek, egymás után tönkre mennek, elzüllenek, más foglalkozás után néznek, szíval nyomorognak. Csak még néhány évvel ezelőtt tisztességes megélhetésnek örvendő szőlőbirtokosok és kézimunkások, a mindinkább sürgősségtől kénytetve, tűzhelyeiket elhagyják, hogy vidéken, ismeretlen emberek között, mint szolgák, kötőrők, vasúti s más napszámosok keresessék meg valamiképpen kenyerő-

ket. A honn maradottak között pedig vajmi sokan vannak, kik minden keresetforrás nélkül a ruházatnak, élelmi szerek- és fűtőnek hiányát fájdalmasan érezni kénytelenek.”

Annak, hogy a váci bor nem volt képes újjáéledni, több oka is lehet. Egyrészt – paradox módon – az első vasút megnyitása után csökkent a váci vásárok súlya, a munkaerőt pedig a kiegyezést követően (a filoxérával egy időben) kibontakozó ipari forradalom szívta fel részben a városban, részben a fővárosban.

A filoxéra előtt a városnak és vidékének bő 60%-a élt a szőlőből-borból, 1910-ben szűk negyede, 1920-ban ötöde. Az őstermelők aránya 1920–30 között 20%-ról kb. 12%-ra csökkent, noha a két háború között az ágazat meglepő vitalitást mutatott Vácott, a város támogatta a fejlesztéseket, 536 kat. holdon termelt szőlő, új fajtaikat telepítettek, dűlőutak épültek, nem volt direkt termő, volt viszont sok korszerűen megművelt ültetvény. E felendülés azonban folytatás nélkül maradt, a háborút követően a kollektivizálás (1948-ban jött létre a térség szőlőt feldolgozó Alagi Állami Tangazdaság és 1951-ben alakult Vácott egy szőlőtermelő szövetkezeti csoport), az iparosítás és a szőlőhegyek hétvégi telekként való kimérése pedig végleg kihúzta a talajt a szőlő alól.

A hatvanas évek rekonstrukciójában történtek telepítések, de ezek jelentős része csemegeszőlő volt, másik része sokszor a sík, fagyugos részekbe került, a helyi feldolgozók elsorvadtak, a termés kikerült a borvidékről, Alagon és Budafokon dolgozták fel. Még a rendszerváltást megelőző években is telepítettek 23 hektárnyi szőlőt a Közép-Törökhegyen, de a rendszerváltást követően a kárpótlással szőlőhöz jutó tulajdonosok az alacsony szőlőár és a vásárlóerő csökkenése miatt felhagytak a szőlőtermesztéssel. A szőlővel fedett terület nagysága jóval 200 hektár alá csökkent, az önálló hegyközség megszűnt, illetve beolvadt a mogoródiba.

A kilencvenes évektől Vác és vidéke végleg eltűnt a bortérképről. Ma egy-két nosztalgikus, néhány hektáros pincészet őrzi a lángot és készít minőségi borokat a régióban, de mára a feledés is utolérte a hajdan virágzó és eredeti váci borkultúrát: a maiak már nem is tudnak róla, hogy hajdan minden domboldalt szőlő borított és szinte mindenki a borból élt az eltűnt váci borvidéken. ♦

CSÍKI SÁNDOR

A MAGYAR KONYHA

A PARASZTI,
A POLGÁRI
ÉS AZ ÚRI KONYHA

Magyarország történelmileg kialakult, kisebb közösségeit nagyobb szellemi egységbe szervező gasztronómiai anyanyelvét összefoglalóan „magyar konyha” névvel különböztethetjük meg más nemzetek hasonló módon szerveződő konyhájától. A magyar konyha egyszer mind gyűjtőfogalom, metafora, mindenki mástól megkülönböztető etnoidentifikációs bélyeg, az ország kultúrájának meghatározó, összetartó eleme. Jellemzői a természetes történelmi fúziókban, kiemelten az itáliai, török, osztrák és francia konyha hatásának európai összefüggésrendszerében, a Kárpát-medence és az Osztrák–Magyar Monarchia sokszínű közegében érthetők meg legteljesebben.

←
Húsleves egy falusi család
vasárnapi asztalán
→

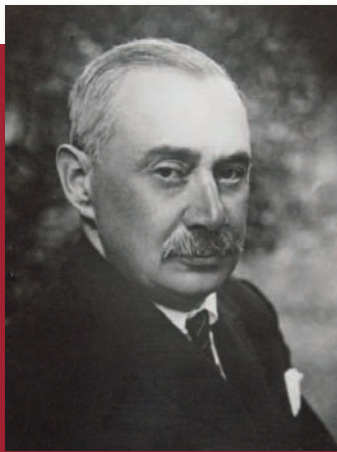
Az elmúlt tízezer év során az ételekhez, táplálkozáshoz kapcsolódó mémek lassan változó mintázatai társadalmi csoportokat elválasztó, egyben összetartó erővé váltak. Ebben az öröklődő gondolati rendszerben a csiga, marhasült, spagetti, knédli, sztrapacska, paella, pelmenyi, curry, sólet vagy akár a pörkölt említése, egy-egy ország, nemzet, nép mindenki számára jól érthető metaforájává vált. Az ételek s a hozzájuk kapcsolódó szokások sajátosnak tartott, jellegzetes eltérése már a kezdetektől a törzsi, társadalmi, vallási csoportazonosság egyik fő támasza, amire számtalan példát említhetünk.

EURÓPA ÉTKEZÉSI MODELLJEI

Egy konyha kialakulása és formálódása alapvetően két tényező, a történelem és a földrajz együtthatásának eredménye. E két kulcselem határozza meg, hogy milyen növények és állatok fordulnak elő, milyen tartósítási eljárásokat alkalmaznak, s az ízek, illatok, zamatok, színek, textúrák, technológiák, ismeretek és hiedelmek miféle mintázata, ritmusa lesz uralkodóan jellemző egy adott régióra. A történelem és a földrajz mellett számos társadalmi, kulturális, vallási, gazdasági, politikai, jogi, ökológiai és technológiai faktor formálja még a konyhaművészetet, az étkezési szokásokat s hagyományokat; vagyis mindazt, aminek a végeredménye az adott korra jellemző, az érintett közösség számára felismerhető és elfogadott gasztronómiai anyanyelv.

A közös nyelv, kultúra és történelem igényével fellépő nemzetállamok felemelkedésével kialakuló és megszilárduló európai nemzeti konyhák, azon belül a magyar konyha megértéséhez az európai történelmi múltból érdemes kiindulnunk.

A magyar konyhára is hatással bíró, a középkorra elterjedt európai étkezési modellek közvetlen eredete az ókorba, sőt még annál is régebbre, a mezőgazdaság kialakulásának idejére nyúlik vissza. Az antik görög kulináris hagyományokat magába olvasztó római kultúra a birodalom beltengerének (Mare Nostrum) számító Földközi-tenger medencéjében a búza, olajfa és szőlő szentháromságára épülő mezőgazdasági és városi gasztronómiát honosított meg. A birodalom lassú felbomlása során azonban a hódító germánokkal egy új, északi mo-

„Én például most valamely pörköltmaradékot szeretnék enni, mely délről a fazék fenekén maradt, és jól összefőtt a maga levével. Nem baj, ha kissé megkozmásodott is. [...] Tudja, János – mondta a pörköltcsont szopogatása közben –, én az osztrigát is szeretem, de ma ilyen fura gusztusom van, hogy olyan ételeket egyek, mint amilyen ételekkel valahol, valamerre, valaki táplálkozni szokott, hogy annak az embernek a helyébe képviseljem magam.

Krúdy Gyula, 1927

dell kezdett terjedni. Ez a természet-hoz való viszonyában is újfajta, vadászó, gyűjtögető, állattartó modell az erdei gazdálkodáshoz kötődően a (sertés)húst, valamint a tejet (s legalább annyira a sört) s a tejfeldolgozással a vaját állította középpontba.

A győztes germánok gasztronómiai modellje az évszázadok során egyesült a városias, földművelő, mediterrán rómaiival, amihez a kenyér-bor-olaj görög-római étkezési tradícióját valószínűleg szintre emelő kereszténység terjedése is hozzájárult. Az egyház által előírt „húshagyó” böjti és a húsfogyasztást megengedő napok éves, havi és heti rendje tovább erősítette e két fő európai étkezési modell keveredését.

A Földközi-tenger medencéjének afrikai és ázsiai partjain megjelenő iszlám kultúrával egy újabb étkezési minta honosodott meg Európa szomszédságában. Az iszlám modell a kenyeret és az

olívát továbbra is megtartotta, de a bort és a sertéshúst már kizárta étkezési rendjéből. A perzsa és más ázsiai hatásokat is közvetítő fejlett és kifinomult arab konyhaművészet a szomszédságban fekvő és hagyományosan befogadó természetű középkori gallo-román étkezési hagyományokra is számottevő befolyással bírt, s ezzel a francia konyha befolyása révén végül Európa egészére hatással volt.

A középkor előrehaladtával az északi germán és a déli mediterrán modell egyre inkább azonos súllyal szerepel a kontinensen, s némi észak-déli arányeltolódással ugyan, de kialakult a kenyér-bor-hús napjainkat is jellemző európai étkezési modellje.

A KENYÉR – A CIVILIZÁCIÓ FOKMÉRŐJE

A középkori Európában a domborzati, vízrajzi és éghajlati kötöttségeken túl valójában az azonos társadalmi csoportba tartozás határozta meg, hogy az emberek mivel táplálkoznak. A fogyasztási szokások különbségei így jellemzően nem is annyira területi, sokkal inkább társadalmi hovatartozás alapján jelentkeztek. Az alapanyagok és javak széles választékához hozzáférő arisztokrácia úri konyhája a „globalizálódó”, míg a vidéki és városi tömegek paraszti és polgári konyhája a „regionális”, „hiperregionális” piac termékeivel gazdálkodott.

A hagyományosan az európai civilizáció egyik fokmérőjének is tekintett kenyér a jobbgáyságnál többnyire árpából és más, kevésre értékelt gabonából, illetve gabonahelyettesítőként használt egyéb növényből, növényi részekből (gyékény lisztes szára, őrölt fakéreg) készült, míg a főurak, ahogy az uralkodó osztályok évezredekre visszamenőleg, leginkább a drágább búzalisztból készített fehér kenyeret fogyasztották, amivel a „fehér kenyér” becsületét napjainkig hatóan megalapozták. Mint a francia J. A. Colombani nem is oly rég, az 1950-es évek elején írta: „A mi felelősségünk a tengerentúli területek lakosságát a politikai és társadalmi érettség állapotába vezetni, civilizációkkal átítatva. S, vajon nem a kenyér-e a civilizált emberek tipikus eledele?”

Bár a húsfogyasztás „demokratizálódása” (Engels) már a 19. század elején megkezdődött, a parasztság cereáliákra és zöldségekre alapozott ét-

rendjével szemben az arisztokrácia hús fogyasztásra épülő úri konyhájának irigyelt étkezési modellje a 20. század második feléig lényegében elérhetetlen és vágyott szint maradt az európai társadalmak többsége számára is.

AZ „ARANYKOR”

Az emberiség táplálkozásában a mezőgazdaság kialakulása után tízezer évvel, a 19. században következett be a második legjelentősebb forradalom. A változások az egész világra kiterjednek. A 18. század végétől, 19. század első felétől az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan javult a tömegek táplálkozása, amit többek között az amerikai élelmi növények (burgonya, kukorica, tök, bab stb.) elterjedése biztosított. A bőségesebb és megbízhatóbban rendelkezésre álló táplálék a népesség robbanásszerű gyarapodását hozta, amelyre szükség is volt az ipari forradalom kibontakozásához, ami – újabb változásként – megkívánta a paraszti termeléstől elszakadt gyári munkások ipari méretű ellátását, az élelmiszer- és tartósítóipar fejlesztését, a mezőgazdaság gépesítését és intenzifikálását.

Az iparosodás radikálisan átformálta az élelmiszer-készítést, miközben a legtöbb ember ugyanúgy főzött, mint korábban. A közlekedés fejlődésével és olcsóbbá válásával a vasút és a gőzhajók már nem csupán a tömegméretű áruszállítást, a zöldségek, gyümölcsök, hús világereskedelmét, hanem a tömegméretű utazás lehetőségét is kínálták, amivel az egész Földre kiterjedő migráció (és munkaerőpiac) feltételei teremtdtek meg. A méreteket jellemzi, hogy az „ír burgonyaéhínség” (1845–1852) és az első világháború kezdete között eltelt hat évtizedben több mint 50 millió munkás, európaiak, ázsiaiak, afrikaiak utaztak szerte a nagyvilágban, és telepedtek le Észak- és Dél-Amerikában vagy Ausztráliában.

A zömmel egyedül utazó férfiak erős, a kontinenseken is átnyúló, kiterjedt szociális hálózatokat építettek ki. Rendszeressé tették a világméretű kommunikációt, pénzforgalmat és az óceánokon át történő utazást. A kulturális csere az ételekre is kiterjedt, és legalább annyira befolyásolta az óhaza, mint a választott ország lakóinak gasztronómiáját. Ez a 19. századi migráció alapozta meg, hogy a 20. században útra kelők már egy új, határokon átívelő, globális ízlést kezdjenek kialakítani. Ez az aranykor: Ebben a század-

ban alakultak ki azok a konyhai alapelvek és technikák, amelyek később a határok nélküli nemzetközi konyhát is megalapozzák.

A VÁLTOZATOS ALFÖLD

A 18–19. században a Kárpát-medence lakosságának középkorias konyhája is változásnak indult, ám ahogy az ország, úgy gasztronómiája is sajátosan más utat járt be, mint az életszínvonal emelkedésével párhuzamosan, korábban „polgárosodó” nyugat-európai konyhák. A kor ma is érzékelhető, legszembetűnőbb változása nemzeti ételünk, a gulyás/pörkölt/paprikás ételcsalád megjelenése, amiben a magyar konyhának új arcot adó, legnagyobb tájegységünk, a termékeny Alföld játszott a főszerepet. A 17–19. században az Alföld városi, parasztpolgári kultúrája többnyire még fejletlenek tekinthető, legalábbis fejlettebb, mint sok más magyar területé.

A 19. században a dunántúli területek ugyan kezdték átvenni a vezető szerepet, ám még ekkor is megfigyelhető az Alföld meglepően nyitott, aktív, kultúrabefogadó és -továbbító jellege. A kapi-

Paraszti ebéd a tanyán, 1930 körül

talizálódással azonban a növekvő városi lakosság ellátásának igénye új szükségleteket teremtett. A vízrendezések, a legelőfeltörések, a szántóterületek növekedése, a nagyarányú gabonatermesztés, az ipari növények termőterületének gyarapodása, a kukoricatermesztés térhódítása, a szántóföldi zöldségtermesztés, a gyümölcsstermő vidékek kialakulása már egy átalakuló kultúrtájat, valamint az élelmiszeripar és a tömegtermelés igényeihez igazodó élet- és munkafeltételeket teremtett a parasztság számára is.

A MAGÁNYOS TÖMEG

Egyik meghatározása szerint a parasztság egyfajta szellemi beállítottság, amelyben a gazdaság (agrikultúra) elsősorban megélhetést és életmódot jelent, nem pedig üzleti haszonszerzést. Ahogy Európában a 19. században mindenütt, a parasztság romantikától áthatott felfogása nálunk sem volt idegen. A reformkor és a szabadságharc legnagyobb vívmánya, a jobbágyfelszabadítás (1848) egyik eredménye is éppen a földművesélet növekvő megbecsülése volt. A hazai néprajzi kutatásokban a parasztság ma is sok tekintetben jóval kiemeltebb szerepet kap, mint ami Nyugat-Európában megszokott.

Mindennek megértéséhez Andrásfalvy Bertalan (*Magyar Szemle*, 1998) mondatai szolgálhatnak magyarázatul: „Amikor mi, magyarok történeti identitásunkat keressük, többet kell törődnünk ezzel a parasztsággal, mint azoknak az európai kutatóknak, akik korábban és gyökeresebben városiasodott országokban élnek, ahol a városi polgárság gyökerei is ugyanabból a népből, nyelvi közösségből táplálóztak. Nálunk az államalapítás óta az európai polgárság képviselői nagyobb részt más nyelvi közösségből származtak és vándoroltak be hazánkba, zárt, autonóm városi közösségeket alkotva. Ezért a magyarországi parasztság többet őrzött meg az európai parasztság középkori hagyományaiból, mivel később polgárosodott és vett át polgári értékeket és formákat, mert a polgári réteg sokáig nyelvi és életformájában is elkülönült a parasztságtól.”

Az említett polgárság azonban nem csupán nyelvi és életformájában különbözött el a parasztságtól, hanem nyitottabb szemléletében, az újhoz való viszonyulásában s kultúrájának egyik

A FRANCIA MINTA

Franciaország nem csupán konyhaművészetében, hanem a konyhához kötődő nemzeti öntudatában és erőteljes gasztrovinizmusában is tanulságos példákkal szolgál. A magyar konyha fejlődésére különösen a 19. század második felétől hatással lévő francia konyhában a század első felében vált szét az otthoni, házi konyha (*cuisine bourgeoise* – *cuisine de ménage*) és a professzionális konyha (*grande* – vagy *haute* – *cuisine*), ami egyszerűsre mind a férfi és női szakácsok közti különülést is magával hozta. A női szakácsok a következő közel kétszáz évben kiszorultak a *grande cuisine*-ből, és főzőasszonyokként is csupán egyes régiókban (Lyon), illetve Európa kevésbé fejlett peremvidékein igazán elfogadottak. Territóriumuk a polgári (*cuisine bourgeoise*) és a paraszti konyha (*cuisine paysanne*) maradt.

legfontosabb, leglassabban változó elemében, az ételeiben, étkezési szokásaiban is. Az úri, majd polgári konyháról a rendelkezésre álló szakácskönyvekből messzi évszázadokra visszamenőleg fogalmat alkothatunk. A korabeli társadalmak paraszti konyháiról azonban már jóval kevesebb ismeretünk akad. A következőkben a paraszti konyha változásait a magyar konyha kialakulása szempontjából meghatározó 19. század paraszti lakodalmi ételeinek tükrében mutatjuk be.

PARASZTLAKODALMAK

Mai ünnepi ételeink nem csekély hányada a paraszti kultúrkörből indulva vált elterjedté s népszerűvé. Többnyire még akkor is, ha eredetileg a rugalmasabb, befogadóbb polgári konyhából került a hagyománytisztelőbb, kevésbé nyitott paraszti konyhába. A hétköznapi és ünnepek étkezései között jelentős különbségeket találunk. Az ünnepek ételei általában lassabban változnak, különösen a paraszti konyhában. E hagyománytisztelet eredményeképpen ezeknél az ételeknél, ételsoroknál a régies, leginkább középkori európai vonások is tovább megőrződtek.

Az ünnepi ételek egy jelentős hányada az egyik legtöbbet vizsgált és

legrészletesebben feldolgozott ünnepi eseményhez, a lakodalomhoz kötődik. A paraszti lakodalmi ételek a társadalom széles köreiből napjainkig élő hagyományoknak számítanak, emellett az ünnepi ételek reprezentatív példáját is nyújtják. Kiemelésüket s részletesebb taglalásukat ez indokolja, még annak tudatában is, hogy a hétköznapi magyar paraszti háztartásainak cereáliákra és sertésszírra alapozott konyhája ennél szegényesebb és a lakóhelytől, jövedelmi viszonyoktól, évszaktól stb. függően jóval differenciáltabb volt.

A példaként elemzett vőfélykönyvek szerzői verselő parasztemberek, falusi kántorok, tanítók, de a szövegek egyes típusai akár a kollégiumi diákköltészetig, a középkori kocsmadalokig is visszavezethetők. A vőfélyek előképét az úri konyhával reprezentált nemesi lakodalmak ételeit beharangozó inasok, szolgadiákok verses énekeiben lelhetjük fel. Ez a 16–18. századi nemesi hagyomány, jellemzően ismét csak évszázados késéssel, a 19. századra lett széles körben divatos és elterjedt a paraszti lakodalmakon. Felszínre kerülését minden bizonnyal segítette a 18. század végétől induló életszínvonal-emelkedés, amely a költészetesebb, több fogásból álló és ceremóniájában „úriasabb” lakodalmak tartását is megengedhetővé tette, bár ez sokszor erőtlen felüli költségeket jelentett, ami manapság sem ritka.

A lakodalmak ételeit is leíró vőfélykönyvek bő kétszáz esztendőre visszamenőleg adnak információt az ételekről s a feltalálás sorrendjéről. A versek kezdetben inkább követték, később azonban már, amikor a divatból szokás lett, szabályozták és meghatározták a lakodalom menetét. A versenyag ugyan koronként és tájanként eltérő, de egy-egy vőfélykönyv generációk hosszú során át szolgált a lakodalmakban. A 19. század vőfélykönyveinek versei kisebb-nagyobb változásokkal napjainkig hagyományozódva élnek tovább, ami ismét csak a hagyomány s a szokások töretlen erejét és tartóságát igazolja.

A GYŐZEDELMEK TRADÍCIÓ

Az 1793 után nyomtatott váci vőfélykönyv ünnepi lakodalmi ételsora a következő, ismerős ételekből áll: marhahúsleves; főtt marhahús tormamártással; káposzta disznóhússal; húsos kása rizsből, baromfival; becsinált (sa-

vanyú, baromfival); főtt disznófej tormával; édes köleskása; peccsenye; sült tészta. A fogások sora erőteljes középkori s kora újkori hatásokat mutat, mint a főtt hús tormamártással vagy a káposzta disznóhússal. Mivel a sertés és a baromfi elterjedtebb volt (másként éppenséggel ritkább), a marhából készült leves rangot adott az ünnepi étkezésnek. Az étel töretlen népszerűségét, ízlésünk változatlanságát mutatja, hogy egy évszázaddal később (1895) a *Pallas nagy lexikona* „leves” címszava alatt ezt olvashatjuk: „A levesek között első helyen áll a húisleves, mely legjobb, ha marhahúsból készül.” S ez a meggyőződés azóta sem sokat változott.

A későbbi, a jobbágyfelszabadítás idejére eső vőfélykönyvek ételei ugyancsak az előbbi, 18. századi váci vőfélykönyv mintáját követik. A leves ezeken is marhából készül, de már a baromfi is elfogadott, költséget csökkentő összetevő lehet. A peccsenyről így szól a vőfélyvers első fele: „Itt van a végső tál, / Kin a Peccsenye áll/ Jól fonyott lepényekkel.” A „jól fonyott lepény” alatt a lakodalmi kalács értendő. Az étkezés végén feltálat peccsenyeket ebben az időben a paraszti ünnepi ételek között még kaláccsal fogyasztották. Napjaink ünnepinek számító ételei, mint a „libamáj brióssal”, „fonott kaláccsal”, itt találják meg közvetlen gyökereiket.

A Makón született Hős József (1798–1883) verselő *Az ügyes vőfél, vőféli mondókák* (Szeged, 1863) című könyvében az eddigiektől eltérő menürendet s „világlátott” emberként többféle választási lehetőséget is ír. A „húsos káposzta vagy töltött káposzta (disznóval, tetején kolbász)” után pedig már felbukkan a „paprikás hús (pörkölt)” is. A marhahúisleves és a húislevesben főtt hús (mártásokkal) őrzi pozícióját, ahogy a káposzta is egészen a 19. század végéig domináns marad a paraszti lakodalmakban. A paprikás hús vagy pörkölt viszont egyre elterjedtebb fogás, bár szórványosan már a század első felében is megjelent az ünnepi ételek között. A pörkölt igen gyakran marhapörkölt, ami a marhahús magasabb árfekvése miatt is alkalmasabb az ünnep s a nagyvonalúság kifejezésére. A pörkölt a mai lakodalmakban éppúgy előfordul, mint másfélszáz esztendeje, amikor Hős József még így verselt róla: „A híres pásztorok pörkölt-hússal élnek, / Urak és munkások véle kibékélnek.”

AZ ÚJHÁZI-TYÚKHÚSLEVES

Az Újházi-tyúkhúisleves története kerek, lezárt egésznek tetszik. Jól ismerjük a névadóját, Újházi Ede színművészt (1841–1915), s néhány hitelesnek tűnő történet is akad róla. Az Újházi-tyúkhúisleves születési helye és ideje jól behatárolható (Wampetics Vendéglő, Budapest, 1889–1893), s nagyobb ellentmondásokat sem találunk. Mindemellett meglepő, hogy a leves történetét eddig taglaló írások mind el-siklottak afelett, hogy a bizonyítékul citált kortárs szerzők, Nagy Endre, Krúdy Gyula, Magyar Elek és Móricz Zsigmond írásai mind a leves születése után 40 évvel, a magyar konyha éttermi választékának kialakulása idején, a harmincas évek elején íródtak s jelentek meg.

Ugyancsak szembetűnő és vizsgálódásra érdemes az a rövid, alig kétesztendőnyi (1930–1932) időtartam, amikor az akkor már másfél évtizede elhunyt Újházi Ede és évtizedek óta ismert leve-se az irodalmi érdeklődés középpontjába került. Újházi Ede tyúkhúislevese végül is ennek a minden látható előzmény nélküli irodalmi figyelemnek köszönhetően vált a 20–21. század paraszti és polgári lakodalmi ételeinek, éttermi asztalainak nagyra becsült levesévé.

A BOLDOG BÉKEÉVEK

A néprajztudomány többnyire 1880-ban határozza meg a paraszti konyha előző évszázadát lezáró korszak végét, azonban az említett 1863-as vőfélykönyv már több olyan újdonságot mutat, amelyek az 1880-as korszakhatárt némiképp korábbra helyezik. A korszakhatár 1860-as években való kijelölése mellett szól az is, hogy éppen az 1860–70-es évekre tehető a hazai vasúthálózat kiépülése, amelynek révén az élelmiszerek nagy tömegű szállítása is olcsóbban megoldható és gyorsabb lett. Ez, földrajzilag eltérő intenzitással ugyan, de a hazai paraszti konyhára is pozitív hatással volt.

A lakodalmi ételek vizsgálatának itt tárgyalt korszaka egybeesik a kiegyezéssel kezdődő „boldog békeévek” (1867–1914) prosperáló időszakával. A vőfélykönyvek megmutatják, hogy a lakodalmi ételsorok a 18. század második felétől egészen a kiegyezés koráig (s még utána is) meglehetősen egységesek, állandóak. Akárcsak napjainkban, a lakodalmi családok anyagi helyzetétől függően a menü lehetett szűkebb vagy tágabb, ám az ételek típusát, a felhasznált alapanyagokat, az ételrendet illetően már csekélyek az eltérések.

Az eddigiekben tárgyalt ételek alapvetően mind az előző évszázadokban gyökereznek, leszámítva a 18–19. század újdonságát, a paprikás ételeket. A „boldog békeévek” második felére már szembetűnővé válik az is, ahogy az Alföldön a pörkölt kiszorítja a káposztát és a húsos kásaféléket. Emellett ezekben az években már elmaradnak a becsináltak, s az édes kásák is csak tájjelleggel maradnak fenn. A ma is népszerű húisleves és peccsenye azonban változatlanul megőrizte pozícióját, s bár a szegényebb lakodalmakban a peccsenye elmaradhatott, a leves azonban soha, ahogy napjaink lakodalmában sem, amikor azonban a marhahúisleves helyett már sokkal inkább a tyúkhúisleves, még inkább az Újházi-tyúkhúisleves jött divatba.

A társadalmi és politikai elkülönülést is leképezve Magyarországon a paraszti, polgári és úri konyhák a 19. század nagyobb részében még jellegzetesen eltértek egymástól. Mindennek ellenére a 19. század a magyar táplálkozástudomány lassú kiegyenlítődé-sét és a konyhák közeledését eredményezte. Ebben a folyamatban az úri konyha a gyakorlatban alig-alig érintette meg az egyébként is konzervatív magyar pa-

A 21. századi csárdák választékában is népszerű, „korszerűsített” 19. századi alföldi pásztorétel száraztésztából

Börös malacsült

A 19. század végének önállósult paraszti/polgári étele – a gulyásleves

raszti konyhát. Ennek legjelentősebb innovációja az őrölt pirospaprikával gazdagon (és csípősen) fűszerezett paprikás ételek családja, amelyből jellegzetesnek tartott nemzeti ételeink is kiemelkedtek, s amely a magyar konyhának is máig tartó, új arculatot adott.

Amíg a 19. század nagy részét a regionális paraszti konyha (valójában: konyhák) öntörvényű, befelé forduló fejlődése, addig a kiegyezést követő időszakot és a századfordulót inkább a paraszti és polgári konyha sajátos egymásra találása jellemzi. Miközben az újra nyitott városi polgárság már a

19. század első felében integrálni kezdte az újdonságnak számító és a reformkor romantikus lelkületű, forradalmi demokratáihoz méltó paprikás ételeket, a polgári konyha felől érkező, nagy részben nemzetközi (francia, osztrák-német) ételek csak jelentős késéssel bukkantak fel a paraszti konyhában. Az egymásra hatás az ország különböző részein különböző mértékű volt, ahogy a parasztság mindezzel összefüggésbe hozható, kiegyezés utáni polgárosodása is. Az, ami a magyar paraszti konyhában a 19. század utolsó negyedétől kezdődően történt, Nyugat-Európában már jóval korábban lezajlott. A parasztkul-

túrák ugyan ott is erőteljes regionális kultúrák voltak, azonban a nyugat-európai paraszti konyha már a 18. században is széleskörűen közeledett a városiasodott polgárság (és vidéki kisnemesség) konyhájához.

„VÁROSI PARASZTKONYHA”

A magyar konyha tárgyalásánál, a paraszti konyha súlyának megítélésénél érdemes figyelemmel lennünk a paraszti tömegek arányaira is. A jobbágyfelszabadítás idején (1848) a népességnek közel 90 százaléka tartozott a parasztság soraiba. Még a 19. század utolsó felében is ők alkották a lakosság háromnegyed részét s a második világháborút követően is közel a felét. A 19. század végén (1880) a mezőgazdasághoz kötődő tömegeknek több mint a fele önállónak tekinthető parasztember volt, aki megélt a saját földjén. Kilenc évtized elteltével, a szocialista gazdasági reformok kezdetén (1968) a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számaránya a nyugat-európai átlaghoz mérve ugyan továbbra igen magas (30%) volt, azonban az önálló parasztság az 1958–1961 közötti termelőszo- vetkezetesítéssel már gyakorlatilag teljesen eltűnt. Amíg a rendszerváltozás idején a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya még mindig 11%, addig ez a szám napjainkra már az Európai Unió átlagának megfelelő, 5% alatti értékre zsugorodott.

A falvakból városokba költöző paraszti tömegek magukkal vitték jellemző ételeiket, táplálkozási szokásai-

EGY KÜLÖNÖS „NEMZETI ÉTEL” – A LECSÓ

A lecsó az egészségtudatos nagyvárosi magyar polgári konyha innovációjának szép példája, egyben nemzeti ételeink legkülönösebbike. A ma ismert lecsó evolúciója az 1860-as években a káposztásmegyeri bolgárkertészek szabad tűzön készített sült paprikáival vette kezdetét. A szomszédos Pest-Budára érve az étel ideája a magyar paraszti konyha szellemében módosult, és a zsíron sült paprikához a polgári háztartások vidéki falvakból érkezett, magyar, sváb

és más nemzetiségű paraszti konyhán szocializálódott szakácsnői már hagyományt, esetenként „belévert” tojást is adtak. Így már csak a paradicsomra volt szükség, hogy megszülethessen a „zöldpaprika paradicsommal”, vagyis a lecsó.

Miután a hazai paradicsomtermesztés az 1870-es években a főváros közeliségében (Dunakeszi) kezdődött, majd az 1880-as években a főváros környéki településeken bontakozott ki, a lecsó megszületése is itt és ekkor, az

1870-es évek végén, 1880-as évek elején a polgárosult Budapesten történt. Így lett a lecsó a boldog békeidők formálódó magyar konyhájának egyetlen, a fővárosban született nemzeti étele. A lecsó (Letscho) kultútel státuszát többek között a *Skarlát* című Karinthy Frigyes-novella és az *Egy csók és más semmi* című Eisemann Mihály-operett *Lecsó* című fox-trotta alapozta meg. S történt mindez éppúgy az 1930-as években, mint az Újházi-tyúkhúsleves újrafelfedezése.

Kecsege burgonyával

Libacombok francia serpenyőben, rozsmaringgal

Villányi stífolderrel ízesített paprikás krumpli

kat, s nemzedékeken át meg is őrizték azokat. A paraszti tömegek jelentősen megkésett, az első világháborúval lelassult, majd a második világháború után teljesen megakadt polgárosodása hatással bírt a magyar konyha fejlődésére is. Ennek eredményeként a magyar társadalom az étkezési szokásaiiban megörökölte és tartósan ápolta az időközben erőteljesen megfogyatkozó parasztság konzervatívizmusát és archaikus ízlését, melynek eredményeként már a húszas években létrejött egyfajta sajátosan magyar, mindeddig alig vizsgált, „városi paraszti konyha”.

LÁTNI ÉS ÉLVEZNI

A magyar konyha éttermi választékának kialakulása a 19. század első felében kezdődött (halászlé, pörkölt, székelykáposzta etc.). A millenniumi idők emberének magyar eledelre vonatkozó világméretű a párizsi világkiállításra készülődő Népélelmészeti Osztálynak a „magyar konyha különleges eledelének elkészítésére” vonatkozó pályázata (1898) enged bepillantást. Mint írják, „Látni és élvezni fogjuk nemzeti eledelünket [...] az igazi gulyáshúst, marhapörköltet, fatányéroszt, borjúpörköltet, kolozsvári káposztát, székelygulyást, halászlét, túrós csuszát, a derelyét, a túrós és káposztás rétest, meg az igazi jó magyar házikenyeret. Ezek szerepelnek eddig az igazgatóság lajstromán.”

A hazai éttermek paraszti és polgári konyhát keverő, ötvöző ételkínálata s a ma is meghatározó étkezési rend a trianoni békeszerződés után gasztronómiai szempontból is új helyzetbe ke-

rült országban a harmincas évek végéig lényegében kialakult. A választék három fő irányból állt össze. Az általában magyarnak vélt s régi eredetűnek gondolt paraszti ételek finomított, korszerűsített változataiból (paprikás csirke); az idők során az európai konyháktól átvett, népszerűvé vált s a hazai ízléshez alakított ételnemekből (töltött káposzta); valamint az egyéni ételkreációkból, új ételekből (palócleves).

A korabeli étlapok nem sok meglepetéssel szolgálnak a ma emberének. Jól illusztrálja ezt *Tischler Jánosné, mérnök neje, uri-konyhájának étrendje*. Az étlapon 1933. november 1–10. között a következő leveseket találjuk:

gombaleves, lencseleves, rizsleves, burgonyaleves, ragout-leves, csontleves finom metélttel, húsleves daraguskával, karfiolleves, fejtett bableves, zöldségleves finom galuskával. A menü második fogásai: tejfeles karfiol, burgonyafőzelék, paraj, lencsefőzelék, kel-polonaise, karaláb, főtt hús burgonyapürével, sóska- vagy paradicsommártás, babpüré, füstölt oldalas, savanyúkáposzta-főzelék, kelfőzelék. Az étrend főételei között olyanokat találunk, mint sertéssült káposztával, borjúpörkölt galuskával, Eszterházy-szelet markarónival, borjúsült rizskörettel, szarvashús mártással, rántott hal.

Háromgenerációnyi idő elteltével is úgy érezhetjük, mintha ma lenne. ♦

A TORTA ÉS A FASÍRT

Némi túlzással, ám biztosan állítható, hogy a parasztság polgárosodásának mértéke és üteme éppen a polgári konyha ételeinek átvételében követhető legjobban nyomon. A paraszti desszertek (kalács, fánk, rétes, béles) mellé, korábbi próbálkozások után, a század végén polgári hatásra felsorakozik a torta. A torta terjedése ugyanazt a modellt követi, mint a legtöbb új étel: több hullámban, akár évtizedekig is eltart, mire általánosan elismert

és elterjedt lesz. A még mindig luxuscikknek számító cukor a „túlszaladási” jelenséggé válhat, értelmezhető lakodalmi grillázstorta és az apró cukros sütemények formájában ugyancsak a századfordulón kezd szerephez jutni.

A kiegyezés után a polgári konyhából kerülnek a paraszti lakodalmi asztalra a bundázott és töltött ételek, majd az 1920-as évektől a népszerű rántott szelet és az osztrák biedermeier konyhából

már egy évszázada megérkezett fasírt. A pörkölttel s a töltött káposztával együtt ezek is mind a mai napig őrzik szilárd pozícióikat. A paradicsommártás századvégi gyors elterjedése, a polgári konyhából átvett édes torták, sütemények, húsok mellett a paraszti konyhát ért hatás az édes desszert és a pecsenye helyet cserélése a fogások rendjében. Így kerül a süteményfogás az 1920–30-as évekre az étkezés végére.

Tudjon meg még többet a történelemről!

Olvassa
a Rubicon
minden
hónapban!

Előfizetőinknek 2 szám ajándék: **10-et fizet, 12-t kap!**

Egyenként is megvásárolható példányok

2003/3-4	Új világregd	699 Ft	☐	2011/11	Az avarok	645 Ft	☐
2003/6	A történész mestersége	448 Ft	☐	2011/12	Gulag	645 Ft	☐
2003/9-10	Deák Ferenc, a haza bölcse	699 Ft	☐	2011/1	különszám Dicsőséges dinasztia: Árpád-ház	645 Ft	☐
2004/4	Bibó István, a nemzet lelkiismerete	448 Ft	☐	2011/2	különszám Náci örökség	645 Ft	☐
2004/7	Történelem az interneten	448 Ft	☐	2011/3	különszám Magyar középkor	645 Ft	☐
2004/8-9	60-as évek	699 Ft	☐	2012/1-2	Magyarország a mérlegen	995 Ft	☐
2004/10	IV. Károly	448 Ft	☐	2012/3	Kitörés	645 Ft	☐
2004/12	Az Andrásyak világa	448 Ft	☐	2012/4-5	Történelmi tévhitek - Krasznahorka büszke vára	995 Ft	☐
2005/1	A háború sötét arcai	498 Ft	☐	2012/6	Adók és adófizetők - Hitler stílusa	645 Ft	☐
2005/8	Az NSDAP története	498 Ft	☐	2012/7	Újkori olimpiák - Lovagok világa	645 Ft	☐
2006/2-3	Háború a modern korban	789 Ft	☐	2012/8	Horthy István halála - Kádár arcai	645 Ft	☐
2006/7	Terrorbombázások - Tortúra	545 Ft	☐	2012/9-10	Klebelsberg - Aktuális Horthy kép	995 Ft	☐
2006/8	Che Guevara - Keresztesek	545 Ft	☐	2012/11	Volksbund kontra Hűségmozgalom	645 Ft	☐
2007/1-2	Második Trianon	889 Ft	☐	2012/12	Sztálin - Nagy perek - A „Kossuth címer”	645 Ft	☐
2007/3	Állambiztonság - Titkosszolgálat	595 Ft	☐	2012/1	különszám Boszorkányság	645 Ft	☐
2007/6-7	A magyar bor századai	889 Ft	☐	2012/2	különszám A Magyar nemesség	645 Ft	☐
2007/8	A 20. századi nő	595 Ft	☐	2013/1	Híres merényletek - Gestapo	695 Ft	☐
2007/9	Személyi kultuszok	595 Ft	☐	2013/2-3	Nagy Szulejmán - Pápák és a Pápválasztás	995 Ft	☐
2007/10	Horthy Miklós kultusza	595 Ft	☐	2013/4	Mozaikok az európai zsidóság történetéből	695 Ft	☐
2007/1	különszám AVO-AVH-III/III	595 Ft	☐	2013/5	Horthy Istvánné - Grófok, hercegek, bárók	695 Ft	☐
2008/1	Emigrációk	595 Ft	☐	2013/6	Szent István nyomában - Fehérvár	695 Ft	☐
2008/2-3	Reform, modernizáció	595 Ft	☐	2013/7	Bethlen Gábor - Kis magyar lőtörténelem	695 Ft	☐
2008/4	Szlovákia + Híres asszonyok	595 Ft	☐	2013/8	A mohácsi csata - II. Lajos kontra Szulejmán	695 Ft	☐
2008/5	A repülés úttörői + Edvard Beneš	595 Ft	☐	2013/9-10	Napoleon - A hatalom és a szélsőjobb a Horthy-korban	995 Ft	☐
2008/6	Ókori olimpiák + Katyn	595 Ft	☐	2013/11	Hősök tere - Nemzet és emlékezet	695 Ft	☐
2008/7-8	Fekete krónika	895 Ft	☐	2013/12	A Bethlen-korszak	695 Ft	☐
2008/9	Fekete-fehér Amerika	595 Ft	☐	2013/1	különszám A borgiák - Firenze és a Mediciék	695 Ft	☐
2008/10	A doni kálvária + '68 világa	595 Ft	☐	2013/2	különszám Mi történt Mohács után?	695 Ft	☐
2008/1	különszám Titokzatos ókor	595 Ft	☐	2014/1	A székelység története	695 Ft	☐
2009/1-2	Magyar jobboldali hagyomány	895 Ft	☐	2014/2	Zrínyiek	695 Ft	☐
2009/3	A királyiroktól a 301-es parcelláig	595 Ft	☐	2014/3	Dózsa György, 1514 - Megszállás, 1944	695 Ft	☐
2009/4	Amiről a címerek mesélnek	595 Ft	☐	2014/4-5	Seuzo-kincs - Az I. világháború	995 Ft	☐
2009/5	Délvidéki tragédia	595 Ft	☐	2014/6	A béke kálváriútján - Apponyi Albert gróf	695 Ft	☐
2009/6	Út a háborúhoz	595 Ft	☐	2014/7	Egy magyar mítosz - Az aranycsapat	695 Ft	☐
2009/7-8	Vadászat Magyarországon	895 Ft	☐	2014/8	Sopron - A hűség városa	695 Ft	☐
2009/9	A téli háború	595 Ft	☐	2014/9	Isonzó - Doberdó - Caporetto	695 Ft	☐
2009/10	Egyenruha-történet - Középkori magyar királynék	595 Ft	☐	2014/10	Az Oszmán Birodalom	695 Ft	☐
2009/11	Középkor	595 Ft	☐	2014/11	A kiugrási kísérlet	695 Ft	☐
2010/1	A csendőrség története 1881-1945	645 Ft	☐	2014/12	Magyar béketörekvések - Szent-Györgyi Albert	695 Ft	☐
2010/2	Szabadkőművesek	645 Ft	☐	2014/1	különszám Európa	695 Ft	☐
2010/3	Szélsőjobboldali radikalizmusok	645 Ft	☐	2015/1	A nagy háború, 1914-1918	695 Ft	☐
2010/4-5	Trianon és 20-as évek Magyarországa	995 Ft	☐	2015/2	Iszlám radikalizmus - Vitriolos karikatúrák	695 Ft	☐
2010/6	Kitelepítések - Ki volt Biszku Béla?	645 Ft	☐	2015/3	Haditengerészet	695 Ft	☐
2010/7	A szex és erotika kultúrtörténete	645 Ft	☐	2015/4	1945, egy végzetes év - Hóman Bálint	695 Ft	☐
2010/8	Sikertörténetek a 19. században	645 Ft	☐	2015/5-6	Örmény genocidium 1915 - Német kapituláció 1945	995 Ft	☐
2010/9	1956-os sortűzek - Kulákok	645 Ft	☐	2015/7	Petőfi élete és halála	695 Ft	☐
2010/10	Hitler és Sztálin tábornokai - Károlyi Mihály	645 Ft	☐	2015/8	Női szerepek a történelemben	695 Ft	☐
2010/1	különszám Trianon és a revízió	645 Ft	☐	2015/9	A Nádasdyak - Málénkij Robot	695 Ft	☐
2010/2	különszám Ormos 80	595 Ft	☐	2015/10	Koncepciók perek	695 Ft	☐
2011/1	A Szent Korona vizontagságai	645 Ft	☐	2015/11	Gróf Tisza István	695 Ft	☐
2011/2	Vörös terror, fehér terror	645 Ft	☐	2015/12	Koronás fők	695 Ft	☐
2011/3-4	A 19. század - Bethlenek	995 Ft	☐	2016/1	Migráció	695 Ft	☐
2011/5	Weimar arcai - Megszállások	645 Ft	☐	2016/2	Széll Kálmán	695 Ft	☐
2011/6	A Hitler-Sztálin paktum	645 Ft	☐	2016/3	A Mein Kapf és a Hitler mítosz	695 Ft	☐
2011/7	Háborús bűnösök	645 Ft	☐	2016/4	Mátyás király	695 Ft	☐
2011/8	Királykérdés Magyarországon	645 Ft	☐	2016/5-6	Telesi Pál - Báthori István - GULAG	995 Ft	☐
2011/9-10	Bethlen István	995 Ft	☐	2016/7	Honfoglalók	695 Ft	☐

EGYÉVES ELŐFIZETÉS DÍJ | 2016/9-től 1 év (12 szám) 6950 Ft

Megrendelem
a Rubicon következő egy évben megjelenő számait o

A régi számokat tartalmazó egységcsomagok közül
kedvezményes áron megrendelem:

2007-es évfolyam (12 szám)*	- 4500 Ft o
2008-as évfolyam (11 szám)	- 4500 Ft o
2009-as évfolyam (11 szám)	- 4800 Ft o
2010-es évfolyam (12 szám)	- 5000 Ft o
2011-es évfolyam (15 szám)	- 6000 Ft o
2012-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2013-es évfolyam (14 szám)	- 6000 Ft o
2014-es évfolyam (13 szám)	- 6000 Ft o
2015-ös évfolyam (12 szám)	- 6000 Ft o

Új előfizetőinknek postaköltséget nem számítunk fel. Előfizetés nélkül a régi évfolyamokat 500 Ft egyszerű postaköltséggel postázzuk. A fent feltüntetett folyóiratszámaink egyenként is megrendelhetők.

NÉV

INTÉZMÉNY
(KÖZLETTI MEGRENDELÉS ESETÉN)

CÍM / TELEPÜLÉS:

UTCA:

HÁZSZÁM / EMELET, AJTÓ:

TELEFONSZÁM:

E-MAIL:

OLVASHATÓ ALÍRÁS

Adja le megrendelését e-mailben: rubicon@online.hu | Rendelhet interneten: www.rubicon.hu
Vagy postai úton: Rubicon szerkesztősége (1161 Budapest, Sándor utca 60.). A megrendeléseket fénymásolva vagy kézirással is elfogadjuk.

TASCHNER

TASCHNER BOR- ÉS PEZSGŐHÁZ

Taschnerék poncichterek, azaz soproni borász polgárok leszármazottai. A poncichterek Sopron módos borász polgárai voltak, a nagy múltú városi borkultúra csúcsra járatói a 19. századtól. Ebbe a hagyományba illeszkedik a Taschner Bor és Pezsgőház. A soproni Pihenőkeresztnél felépített, a Schneebergre csodálatos panorámával tekintő borházban a friss, illatos Irsai Olivér pezsgőtől és ropogós fehérboroktól a mély, komoly, gondolkodós vörösökig minden megtalálható.

KAMOCSAY PRÉMIUM BORAI EGY NAGY MÚLTÚ BORVIDÉKRŐL

„A neszmélyi bor vitathatatlanul a komáromi ispánság legjobb bora, a legelőkelőbb fehér asztali bora Magyarországnak, és mind jóságga és tartóssága, mind pedig finoman kellemes hegyíze miatt bel- és külföldön egyaránt ismert.”

Schams Ferenc, 1832

A Neszmélyi borvidék emblematikus pincészete a Hilltop Neszmély, amelynek résztulajdonosa és borász Kamocsay Ákos. 1998-ban Kamocsay csereszegje az Év Fehérbora a Wine Challenge-en, 1997-ben az Év Borászának választják Angliában, 1999-ben itthon is ő az Év Borásza.

Kamocsay Ákos önálló, a nevét viselő csúcshorcsaláddal koronázta meg sikeres pályafutását. Az egyedi, intenzív, komplex, mégis jó ivású borok a legjobb neszmélyi dűlők hozamkorlátozott, válogatott, különleges figyelemmel és technológiával feldolgozott szőlőjéből készülnek. Kamocsay feltámasztotta a régi, legendás neszmélyi borminőséget, borai ma ott csillognak a legjobb magyar fehérborok között.

KOCH BORÁSZAT

Koch Csaba kreatív borbirodalmat épített fel a Bácska peremén, a szubmediterrán Hajós-Bajai borvidéken és kis villányi birtokán. Borotán, egy bácskai feketeföld-folton ropogós fehérek (Irsai, csereszegi, chardonnay) és rubinszínű, málnaillatú, üde savú, díjnyertes kadarkák készülnek.

A borvidék mai arculata a 18. században, a svábok betelepítésével alakult ki. A szorgos parasztpolgárok magukkal hozták szőlőtermesztési, borászati és pincekultúrájukat. Koch Csaba őse, Koch József 1742-ben érkezett Hajósra, majd 1748-ban Császártöltésen telepedett le családjával, a falut alapító 13 család egyikeként.

„Az a meggyőződésem, hogy igazán jó gyümölcsöt a kiegyensúlyozott, úgymond boldog szőlőtőke képes termelni. A boraimban és az életemben is a harmóniát próbálom elérni. Nem populáris borokat akarok készíteni, hanem minden kategóriában az általam elképzelt tökéletes harmóniát akarom elérni.”

Koch Csaba

Koch-Vin Kft., Borota

Tel.: +36/77-500-400

+36/30-475-7174

E-mail: info@kochboraszat.hu

www.kochboraszat.hu

A HÁBORÚS BUDAPEST FOTÓRIPORTERE

Müllner János

További képek a *Mindennapi élet az első világháborús Magyarországon* c. cikkben

Az emberek az újságban is megjelent mozgósítási hirdetményt olvassák az utcán, 1914. augusztus 1.

Bevonuló népfelkelő a családjával, 1914. augusztus

Sebesült katonák iskolája

A Budapesti Történelmi Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum képei

E számunk a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült.

nka
Nemzeti Kulturális Alap

9 770865 634092